

**ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРОКЯЗЫЧНЫХ
ГОСУДАРСТВ, г. БИШКЕК**

**ТУРК ТИЛДУУ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО
ФОНДУ, БИШКЕК ш.**

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKEK ƒ.

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин
саясатын колдоо Фондунун заказы менен
басылды.

Китеп бекер таркатылат.

Bu kitab Türkdilli dövlətlərin siyasətinə dəstək
fondunun sifarişilə nəşr edilmişdir.

Kitab pulsuz yayılır.

Эта книга издана по заказу фонда поддержки
политики тюркоязычных государств.

Книга распространяется бесплатно

ŞƏLALƏ ANA HÜMMƏTLİ

TÜRK DÜNYASININ MÜMTAZ OĞLU
SALMAN MÜMTAZ

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5
С 74

**Elmi məsləhətçi : Paşa Kərimov,
Filologiya elmləri doktoru, professor**

**Rəyçilər: Mətanət Yaqubqızı,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Hacı Mustafa Mailoğlu,
Şərqşünas, böyük elmi işçi**

Şəlalə Ana Hümmətli.
С 74 **“Türk dünyasının mümtaz oğlu Salman
Mümtaz”. Б.: “Улуу Тоолор”, 2023. – 128 б.**

Bu kitab böyük Türk oğlu, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri, ədəbiyyatşünas, mətnşünas, dilçi, şair, publisist Salman Mümtazın (1884-1941) yaradıcılığına həsr olunub. Kitabda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəlalə Ana Hümmətlinin Salman Mümtaz yaradıcılığından yeni aşkar etdiyi faktlardan bəhs edilir. Kitabda “100 şair” əsərindən və “Ədəbi lüğət”dən hissələr təqdim edilmişdir.

Эта книга посвящена творчеству Салмана Мумтаза (1884-1941), великого сына Тюрка, одного из видных представителей азербайджанской литературы и культуры, литературоведа, текстолога, лингвиста, поэта, публициста. О вновь открытых фактах творчества Салмана Мумтаза рассказывает в книге доктор философских наук в филологии, доцент Шалала Ана Гумматли. В книгу вошли отрывки из «100 поэтов» и «Литературного словаря».

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5
© Şəlalə Ana Hümmətli, 2023

2024 -cü il Salman Mümtazın anadan olmasının 140 illik yubileyidir.

(1884 – 1941)

*“Səmaya doğru toğrul tək, sən ey Türk oğlu, uç, yüksəl
Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın.”
(Salman Mümtaz)*

BİR NEÇƏ SÖZ

“Ədəbiyyat, mədəniyyət... həmişə fədakarlıqdan doğan bir anlayışdır. Ədəbiyyatı, mədəniyyəti, bədii əsərləri, yüksək incəsənət nümunələrini yaradan insanlar həmişə fədakar olurlar.”

(Heydər Əliyev)

Bu kitab Türk dünyasının mümtaz şəxsiyyəti, görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas, mətnşünas, folklorşünas alimi, şair, publisist Salman Mümtaz (1884-1941) haqqındadır. Sovet dövrünün 30-cu illər repressiyasının qurbanlarından olan, Vətəni, milləti, Türk dünyasını bütün varlığı ilə sevən, ədəbiyyat, mədəniyyət uğrunda misilsiz xidmətlərilə seçilən (“Mümtaz” – “seçilən” deməkdir) bu fədakar insan özündən sonra gözəl ad və zəngin mənəvi miras qoyub getmişdir. Kitabda, apardığımız tədqiqatların nəticəsində aşkar edilən dəyərli faktlardan söz açılır, xüsusilə, alimin yaradıcılığında önəmli yeri olan, repressiya illərində itmiş, nəhayət, tərəfimizdən aşkar edilən “100 şair” təzkirəsindən bəhs edilir. Kitabda təzkirədən hissələr (10 şair barədə) oxuculara təqdim

edilməklə yanaşı, alimin tərtib edərək nəşrə hazırladığı, dil tarixi baxımından dəyərli hesab etdiyimiz “Ədəbi lüğət”indən də bir hissə ilk dəfə diqqətə çatdırılır. Gələn il – 2024-cü ildə Salman Mümtazın anadan olmasının 140 ili tamam olur. Hələlik kiçik bir hissəsini təqdim etdiyimiz bu iki qiymətli əsəri, inşallah, qarşıdan gələn yubiley ilində tam şəkildə nəşr edərək yubileyə hədiyyə etmək arzusundayıq.

Kitabın yaranmasında, yazılmasında və nəşrində xeyir-dualarını və mənəvi dəstəyini əsirgəməyən hər kəsə təşəkkürümü bildirirəm!

Müəllifdən

SALMAN MÜMTAZ: ÖZÜ VƏ SÖZÜ

(Ön söz)

Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində müstəsna xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Salman Mümtazdır. Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (1884-1941) – Salman Mümtaz ədəbiyyat tariximizin səhifələrində şair, publisist, folklor toplayıcısı, mətnşünas, ədəbiyyatşünas kimi şərəfli iz qoyan, böyük istedadla malik, qiymətli ziyalılarımızdandır. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mətbuat səhifələrində (“Molla Nəsrəddin”, “Qardaş köməyi”, “Zənbur”, “Füqəra füyuzatı”, “Maarif və mədəniyyət”, “Şərq qadını”, “Ədəbiyyat qəzetəsi”, “Kommunist” və b.) bir-birindən dəyərli müxtəlif mövzularda bədii, elmi, publisistik və b. əsərləri dərc edilən ədibin “Seyid Əhməd Hatif İsfəhaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı”

(1913) adlı ilk kitabı Tiflisdə nəşr olunub. Daha sonra ötən əsrin 20-ci illərində sayı 20-dən artıq klassik şairin (Seyid İmadəddin Nəsimi, Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh və b.) əsərlərini, eləcə də “El şairləri” adlı iki cildlik el ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında klassik irsimizin tədqiqi və təbliği istiqamətində ən önəmli mərhələlərdən biri də ötən əsrin 20-30-cu illəridir. Tədqiqatçıların doğru olaraq dəyərləndirdiyi kimi, “20-30-cu illərin tənqid və ədəbiyyatşünaslığı proletar ədəbiyyatının yaradılması uğrunda mübarizə ilə bərabər, klassik irsin tapılıb üzə çıxarılması, nəşri və tədqiqi istiqamətində də əsaslı işlər görmüşdür. Milli ədəbi prosesin bu qaynar mərhələsində ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində ardıcıl və sistemli araşdırmalar Salman Mümtazın qələminə məxsusdur”¹. Əslində, Salman Mümtazın bu sahədə böyük əməyini əsl qəhrəmanlıq da adlandırmaq olar. Cəfəkeş tədqiqatçı-alim min cür əzab-əziyyətlə axtarıb tapıb, toplayıb

¹ Salamoğlu T. “Vaqif və Vidadi dünyagörüşü “savaşlarında” (Salman Mümtazın tədqiqatlarına istinadən” –“Azərbaycan” jurnalı, 2007, N 11.

tədqiq etdiyi qiymətli əlyazmaları yazdığı əsərlərlə, məqalələrlə, “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından ayrı-ayrı kitablarla nəşr etməyə, xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Gördüyü bu böyük işləri isə bu böyük insan mənəvi borc kimi və təvazökarlıqla təqdim edirdi: “Atalar “Varın verən utanmaz” demişlər. Odur ki, mən də bu günə kimi toplaya bildiyim əlyazılarını “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə hələlik kiçik kitablar şəklində təb və nəşr etməyə qərar verdim. Zənnimcə, hiss edilən açıqlıq tamamilə olmasa da, qismən doldurulmuş olacaqdır. Bu kiçik kitablar ilə ədəbiyyat maraqlılarına olan mənəvi borcumuzun cüzi bir qismini edə bilərsəm, özümü bəxtiyar hesab edəcəyəm.” Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından çap etdirdiyi kitablardan əlavə, bir-birinin ardınca qələmə alıb, müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi məqalələr də, əslində, hər biri öz elmi sanbalı və yeniliyi ilə ayrı bir kitabın mövzusu idi.²

Salman Mümtazın dahi şairimiz Nizami Gəncəvi barədə yazdığı “Şeyx Nizami” məqaləsinin onun ədəbiyyat tariximizin qiymətli nümayəndələri, şair və nasirlərimiz haqqında qələm aldığı əsərlər arasında

² Bax: Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.(tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: 1986.

xüsusi yeri var. Nizami Gəncəvinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini düzgün dəyərləndirən, onun əlyazmalarını toplayan və tədqiq edən, məzarının yerinin müəyyənləşməsində də xüsusi rolu olan Salman Mümtazın 1925-ci ildə “Kommunist” qəzetində dərc olunan “Şeyx Nizami” adlı məqaləsi onun həmin dövrdə böyük şairin abidəsinin ucaldılması ilə əlaqədar etiraz edənlərə verdiyi tutarlı cavab kimi dəyərlidir. Zinətulla Nuşirəvan adlı müəllifin “Kommunist” qəzetində “Ölənlərdən əvvəl yaşayanları düşünməlidir” sərlövhəli məqaləsinə cavab olaraq Salman Mümtaz Nizami Gəncəvinin ədəbiyyat tariximizdəki müstəsna yerini, şərəfli mövqeyini müdafiə etmişdir. O, “Qərb və Şərq alimlərinin tanıdıqları, Əmir Xosrovların, Camilərin, Əlişirlərin, Füzulilərin pərəstiş etdikləri, Azərbaycanın dahi ədibi olan böyük Nizami”ni hər bir əsrin “pişva”sının - öndər sənətkarının, qələm əhlinin özlərinə “pişva” bilərək təqdir etdiyini xüsusi diqqətə çatdıraraq, böyük türk şairi Ziya Paşanın şeirindən də nümunə gətirir. Dahi şairin barəsində yazılan haqsız iradlara isə Salman Mümtaz Nizami Gəncəvinin elə öz yaradıcılığından gətirdiyi nümunələrlə cavab vermişdir.

Filosoflardan birinin “Ərbabi-hünəri (hünər əhlini) tanımaq da hünərdir” fikrini yada salaraq, şairin “nə təməllüqçü” (yaltaq), “nə də yalançı” olduğunu, bütün bunların böhtan, iftira və yalan olduğunu söyləyən S. Mümtaz Nizaminin padşahlara deyil, padşahların Nizamiyə təzim etdiklərini yazır. Buna məxəz olaraq şairin “Xosrov və Şirin” əsərindən Qızıl Arslanın Nizamiylə görüşünü nümunə göstərir. Dahi şairin əsərlərini fars dilində yazmasına irad tutanlara isə bunun yanlış olduğunu, haqlı olaraq, zaman, məkan və mühitin nəzərə alınmalı olduğunu bildirir. Həmin yüzilliklərdə İran və Turanın yetirdiyi türk məşhurlarının çoxu - Əbu Nəsr Farabi, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin də türk olduqları halda farsca yazdıqlarını xatırladaraq, bunların səbəblərini araşdırmaq və tədqiq etməyin lazım olduğunu qeyd edir. Məqaləsində son olaraq, Şeyx Nizaminin “təməllüq əhli” olmadığını, “Xəmsə”sinə dünya durduqca cavab yazmağın mümkün olmayacağını və bu şərəfətin isə azərbaycanlılara aid olduğunu böyük qürur hissilə vurğulayır.

Qeyd edək ki, “Şeyx Nizami” məqaləsində diqqəti çəkən olduqca dəyərli bir məlumat da vermişdir: “Nizami haqqında ayrıca bir kitabçamız

yaxında nəşr ediləcəkdir. Təfsilat üçün oraya müraciət buyurulsun”, -deyə verdiyi bu qiymətli bilgidən Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından nəşr etdirdiyi çoxsaylı kitablarının sırasında Nizami Gəncəvidən bəhs edən tədqiqatının da çap olunduğunu öyrənirik. Lakin təəssüf ki, görkəmli alimin repressiya illərində yandırılan, itib-batan qiymətli kitabxanasındakı – “Kitabxaneyi-Mümtaziyyə”dəki əlyazmaları, kitabları kimi həmin kitabın da taleyi naməlumdur.

Böyük bir hissəsi yandırılıb, itib və mənimsənildiyinə rəğmən, şəxsi fondlarında (Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki) mühafizə olunan, zəngin elmi-ədəbi, əlyazma irsini araşdırarkən ədəbiyyat, dil, mədəniyyət və b. sahələrə dair ciddi, önəmli tədqiqatlar aparan, olduqca məhsuldar, yorulmadan çalışan bu ensiklopedik zəka, böyük düha qarşısında heyranlıq duyursan. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu gün Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan dəyərli əlyazmaların, divanların da bir çoxu Salman Mümtaz kolleksiyasına aiddir.

Bu böyük ədib yalnız klassik irsimizi araşdırmaq, elmi-ədəbi tədqiqatlar apararaq ədəbiyyat tariximizi

öyrənmək və təbliğ etməklə kifayətlənməyib, müasirləri olan şair və yazıçıları da yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək onları bir ittifaqda birləşməyə, birgə çalışmağa, yazıb-yaratmağa, ədəbi fəaliyyətə həvəsləndirirdi. 17 avqust 1923-cü il tarixli “Çağırış” adlı məqaləsilə Salman Mümtaz Azərbaycan ədiblərinə, şair və yazarlarına “İldırım” adlı yeni ədəbiyyat dərnəyinin təşkil etdiyi barədə məlumat verərək, onları həmin dərnəyə dəvət edirdi:

“Bütün ədib, şair, mühərrir və bilxassə ədibə, şairə və ədəbiyyat həvəskarı yoldaşımız, hörmətli vətəndaşlar! Azərbaycan ədib və şairləri üçün bir “dərnək” təşkil edilməsi çox zamandan bəri arzu olunurdu. Bu arzuya müvəffəq olmayıb həsrətlə dünyadan gedən ərbabi-qələmlərimiz də az olmamışdır. ...Dərnəyin olmaması bu vaxta qədər bir çox bacarıqlı, müqtədər ədib və şairlərimizi susdurmuş, daha doğrusu, onları büsbütün məyus etmişdir. Qədrdanlıq, təşviq, tərgib olmayan bir məmləkətdə şəxsiz ədəbiyyat da tərəqqi edə bilməzdi. Əski ədib, şairlərimizin cahanbəha, şahkar əsərləri mürgünələr, güvələr yemi olduğunu görən mütəəxxirin heç bir vaxt öz istedadlarından istifadə etmək fikrinə düşməyirdilər. Hər kəs öz məsul fikrini ikinci dərəcəyə buraxıb digər iş tutmaq xəyalına, daha doğrusu, məişətini başqa bir

yol ilə təmin etməyə çalışırdı. Nəzm, nəsrə gah-gah təğənni üçün yazırdı. “Müştərisiz mətəh zaydır” qəbilindən bu dürlü əsərlər yazılarda arada zay olub gedibdi. Dünyada “olmaz” iş yoxdur. Hər bir “olar” ancaq-ancaq “məhal” mühaldır! Necə ki, adını xatırlamadığım bir şair deyir:

Buna kim aləmi-imkan derlər,
Bunda olmaz demə, “olmaz” olmaz!”

...Üç əsrdən bəri bir xəyal olaraq fikirlərdə dolaşan ədiblər, şairlər dərnəyi “maarif və mətəuat” səhneyi-əbəd müddətində ərzi-iğdam edirəm. Demək, dünyada “olmayan” iş yox imiş! Hər bir şey ola bilərmiş! Məhz müvəffəqiyyət üçün səmimiyyətlə çalışmağa qabiliyyət lazımdır! ...Biz indi bütün ərbabi-qələmi, bu “çağırışla” çağıraraq “dərnək” barəsində gənəşmək, qonuşmaq istəyirik. “Heyəti-mütəşəbbusə”nin səyi və fəaliyyəti sayəsində artıq “Azərbaycan ədib və şairlər ittifaqı dərnəyi” təsis edilmiş, məramnaməsi yazılmış, adı da “İldırım” qoyulmuşdur.”³

³ Mümtaz S. “Çağırış”. – bax: Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. (tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: 1986, s.311-312.

Ədiblərə, şairlərə qiymət verən, bədii sözə, şeirə yüksək dəyər verən Salman Mümtaz özü də gözəl təbi, istedadlı qələmi ilə seçilmişdir. İlk qələm təcrübələrini, satirik şeirlərini “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində dərc etdirən ədib sonralar bu barədə “Sabir haqqında xatirələr”ində yazırdı:

“Sabir mənim “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində seyrək-seyrək şeir yazmağımın səbəbini soruşdu. Mən də bacarıqsızlığımı və vaxtımın az olduğunu söylədim. “Bunlar bəhanədir” – dedi. Ziya paşanın məşhur tərkibbəndinin iki parçasına iki saata kimi nazirə yazmağımı tapşırdı.

Mən də itaət edərək yazdım. Sabir bəyəndi və bir sətirini də təshih etdi. O şeirləri aşağıdakı:

Məsciddə görüb bizləri, sanma üləmayız,
Qafqazda qəzetxanlığa rəğbət yeni çıxdı. –
sətirlərdir ki, 1910-cu ildə çıxan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 37-ci nömrəsində “Xordan bəy” imzası ilə nəşr olunmuşdur. Sabirin göstərişinə görə mən də 10-cu ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə hərdənbir şeirlərimdən göndərirdim.”⁴

⁴ Mümtaz S. “Sabir haqqında xatirələr” - bax: Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.(tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: 1986, s.440.

Salman Mümtaz yalnız satirik şeirlər qələmə almamışdır. Onun qələminə məxsus məşhur “Öyün, millət!”, “Ənvəriyyə”, “And olsun!” və b. şeirləri də sevilmiş və dillər əzbəri olmuşdur.

“Səmaya doğru toğrul tək, sən ey Türk oğlu, uç, yüksəl

Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Turanın.” – Bu qanadlı misralar onun Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşaya həsr etdiyi məşhur “Öyün, millət!” şeirindəndir. Mümtazın Ənvər Paşaya həsr elədiyi məşhur şeiri isə aşağıdakı misralarla başlayırdı:

“Yaşa, ey qaziyi-əzəm, yaşa, ey möhtəşəm Ənvər!
Səninlə fəxr edir şimdi böyük sultan, ulu qeysər.”

Salman Mümtazın itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanasından bəhs edilərkən “100 şair” əsərinin də adı çəkilir. Bu əsərin əlyazmasının böyük bir qismini Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün nə qədər dəyərli olduğunun şahidi olduq. Bu qiymətli əsər Salman Mümtazın nəşrə hazırladığı bəlkə də son və ən mühüm kitabıdır. Arxiv sənədlərində mühafizə olunan, Mircəfər Bağirova ünvanlanan bir məktubundan S.

Mümtazın uzun illər üzərində çalışdığı və nəşrə hazırladığı bu kitabın çapına icazə verilməsini xahiş etdiyi məlum olur. Lakin artıq “xalq düşməni” kimi damğa vurularaq vəzifəsindən uzaqlaşdırılan, sonra işə həbs edilərək güllələnən bu elm şəhidinin arzusu yerinə yetirilməmişdir.

Salman Mümtazın zəngin əlyazma kolleksiyasının, “Kitabxaneyi-Mümtaziyyə”nin acı taleyi barədə bu günədək dəfələrlə söz açılmış, bir çox dəyərli alim və tədqiqatçılar (Rasim Tağıyev, Nəcəf Nəcəfov, Paşa Əlioğlu, Aida Qasımova, Ədalət Tahirzadə, Aslan Kənan, Əli Şamil, Dilqəm Əhməd və b.) onun DTK-da yandırılaraq məhv edilmiş nadir əlyazma kitablarından, eləcə də yalnız adı məlum olan, itmiş əsərlərindən ürək ağrısı ilə bəhs etmişlər⁵. Böyük alimin bu itmiş əsərlərindən biri də “100 şair”dir.

Qeyd edək ki, uzun illərdən bəri, elmi tədqiqat işi ilə əlaqədar müxtəlif kitabxana və arxivlərdə

⁵ Bax: Hümətli Ş.A. Salman Mümtazın “100 şair” kitabı, yaxud “Azərənəşr”in arxivində gizli qalmış xəzinə.-“Türküstan” qəzeti, 19-25 aprel, 2016; Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.(tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: “Avrasiya press”, 2006 (təkrar nəşr); Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti.- Bakı, 1987; Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz. – Bakı, “Kür”, 2002 və b.

araşdırmalar apararkən, olduqca maraqlı və dəyərli faktlarla qarşılaşmışıq. Belə dəyərli faktlarla zəngin arxivlərdən biri də Salman Mümtazın adını daşıyan Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxividir. Bu Arxivdə mühafizə olunan “Azərnəşr”in arxivində Salman Mümtaza məxsus əlyazma sənədi və çap materialının aşkar olunması bizi bütün arxivi daha diqqətlə araşdırmağa sövq etdi. Nəticədə ayri-ayrı qovluqlarda saxlanılan materiallar içərisindən, yuxarıda qeyd etdiyimiz siyahılarda adları olan şairlər barədə məlumatları, daha doğrusu, “100 şair” təzkirəsinin parçalanmış hissələrini əldə etdik. Hazırda uzun müddətdir ki, repressiya illərindən bəri itmiş, tədqiqatlarda adı çəkilsə də, heç bir əlyazmasına və çap variantına rast gəlinməyən və nəhayət, aşkar etdiyimiz bu qiymətli əsərin, sanki təsbəh dənələri kimi dağılmış, qoparıb dağıdılmış hissələrini bir-bir tapıb toplayıb, ipə düzməyə çalışırıq. Hələlik “100 şair”dən 70-ə yaxın şairin - Seyid İmadəddin Nəsimi, Mirzə Fətəli Axundzadə (Səbuhi), Seyid Nigari, Fatma xanım Kəminə, Həsənəli xan Qaradağı, Sərraf, Mişkat, Səid Səlməsi, Haşım bəy Saqib, Mirzə Əbdülxəlil Yusif, Mirzə

Əbdülqadir Vüsaqi⁶, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Cəfər Cabbarlı, Mirzə Məhəmməd Axundzadə (Hatif) və b. tərcümeyi-halı və şeirlərindən nümunələri toplamaq mümkün olub. Qeyd edək ki, digər hissələri də əldə etmək üçün Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki digər fondlarda, o cümlədən Salman Mümtaz fondunda, eləcə də Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxiv və fondlarda araşdırmalar aparılmaqdadır. Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondunda diqqətimizi cəlb edən iki əlyazması isə bizə Salman Mümtazın toplayıb çapa hazırladığı mühüm bir əsərindən xəbər verdiyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki əlyazma materialı müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin adları yazılmış biri 63, digəri 93 addan ibarət siyahılardır ⁷. Əlyazmaları müasir əlifbaya transfoneliterasiya etdikcə, onların əksəriyyətində başqa mənbələrdə, xüsusilə

⁶ Bax: Hümətli Ş.A. “Mikayıl Müşfiqin atası Vüsaqi haqqında yeni tapıntılar” - <http://turkustan.info>, 04.06.2016; Qurbansoy H. F.

Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi (özü və sözü) – Bakı:2018, s.65-68.

⁷ Mümtaz S. Hazır tərcümeyi-hallar – AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 42; Mümtaz S. Şeirləri və tərcümeyi-halları hazır şairlər – AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 46.

təzkiyələrdə rast gəlmədiyimiz yeni məlumatlar, yeni şeirlərlə qarşılaşırıq. Bu baxımdan, nümunə olaraq, elə arxivdə ilk diqqətimizi cəlb edən və “100 şair” əsərini aşkar etməyimizə səbəb olan bir əlyazma materialını götürək. “Mirzə Məhəmməd Hatif” adlı əlyazmada Mirzə Məhəmməd Axundzadə (“Hatif” – ədibin çoxsaylı təxəllüslərindən biri və ən məşhurdur) haqqında əldə etdiyimiz məlumatlara (M. M. Axundzadənin ilk təxəllüsünün “Naci” olması (çox sevdiyi gəncəli şair Mirzə Mehdi Nacinin şərəfinə), İranda sürgündə olarkən açdığı “Məhəmmədiyyə” adlı məktəb barədə ətraflı məlumatlar, qeyri-mətbu bir necə şeiri və b.) başqa heç bir mənbədə rastlaşmamışıq⁸.

Qeyd etmək istərdik ki, Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına yazdığı, çapa hazırladığı, repressiya illərində itmiş, nəhayət, uzun illərdən sonra parça-parça, ayrı-ayrı qovluqlardan böyük bir qismini arayıb tapdığımız, toplayıb tədqiqata cəlb etdiyimiz, barəsində elmi ictimaiyyətə ətraflı məlumat verdiyimiz, məqalə və məruzələrimizdə haqqında söz

⁸ Salman Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA), “Azərnəşr”in arxivi, fond 5.

açdığımız⁹ “100 şair” təzkiyəsinin transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayarkən bu qiymətli əsərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha dərk etdik. Bəzi dəyərli mənbələrdən, görkəmli ədəbiyyatşünas alimin göz nuru və böyük zəhməti bahasına yazılmış bu qiymətli təzkiyənin 1937-ci ildə çapdan çıxması nəzərdə tutulduğunu öyrənirik¹⁰. Əsərin “Azərnəşr”in arxivindən tapılması isə həm Salman Mümtazın həmin illərdə (1933-1936) orda çalışması, klassik irs şöbəsinin müdiri kimi fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar olmaqla yanaşı, həm də artıq kitabın nəşr prosesinə başlanılmasını göstərir. Amma böyük ehtimalla Salman Mümtazın həbsindən sonra əsərin nəşri dayandırılmışdır. Azərbaycan K(b) Partiyası MK-nın

⁹ Bax: Ədəbiyyat siyahısı: Hümmətli Ş.A. “Dəhrin qurulub çünki ülum ilə binası...”, yaxud “Bitməz-tükənməz xidmətlər”in mükafatı.; “Həsən bəy Zərdabinin şeiri Salman Mümtazın tədqiqatında”; “Mir Həmzə Nigari Salman Mümtazın tədqiqatlarında”.; “Salman Mümtazın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində “100 şair” təzkiyəsinin yeri” ; “Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti” ; “Salman Mümtaz Şeyx Nizami haqqında”; Salman Mümtazın “100 şair” kitabı, yaxud “Azərnəşr”in arxivində gizli qalmış xəzinə”; “Seyid Nəsimi Salman Mümtazın tədqiqatlarında”; “Salman Mümtazın elmi-ədəbi, əlyazma irsi yeni faktların işığında”.

¹⁰ «На имя Багирова, за подписью Багирова» (Сборник архивных документов. - Состовитель Т.Гурбан).- Баку: 2016.

katibi Mircəfər Bağirova ünvanlanan ərizələrindən birində həyatı və yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verən Salman Mümtaz ölkə rəhbərindən məhz bu əsərinin - “Yüz Azərbaycan şairi” əsərinin (Müəllifinin “Yüz şair”, “Yüz Azərbaycan şairi”, yaxud “Azərbaycanın yüz şairi” kimi adlandırdığı bu möhtəşəm əsərin mahiyyət etibarilə təzkirə olduğunu görürük) çap olunmasına imkan yaratması üçün xüsusi rica etmişdir¹¹. Lakin məlum olduğu kimi, digər dəyərli alim və yazıçılarımız kimi onun da xahişi nəzərə alınmamış, kitabxanası yandırılmış, taleyi faciəli şəkildə başa çatmışdır.

“100 şair” təzkirəsi Salman Mümtazı bizə həm də bir təzkirəçi olaraq tanıdır. Salman Mümtazın müxtəlif arxivlərdən aşkar edib, tapıb topladığımız və ərəb qrafikalı əski əlifbadan müasir əlifbaya transfoneliterasiya edərək çapa hazırlamaqda olduğumuz bu möhtəşəm əsərinin Azərbaycan təzkirəşünaslığında öz layiqli qiymətini alacağına inanırıq.

Salman Mümtazın folklorşünaslıq sahəsindəki xidmətləri də olduqca böyükdür. Folklorun müxtəlif sahələrinə dair toplayıb, tərtib edərək nəşr etdiyi

¹¹ yenə orada, s.79.

kitablar, eləcə də şəxsi arxivlərində mühafizə olunan çoxsaylı əlyazmalar bu görkəmli alimi bizə böyük folklorşünas kimi də tanıdır. Alimin 1927-ci ildə “Azərənşr”lə bağladığı müqavilə sənədinə əlavə olaraq “Azərənşrin yoldaş Salman Mümtaz ilə bağladığı müqavilənaməyə əlavədir” başlıqlı siyahı verilmişdir. “14 mart 1927 sənə” tarixli bu sənəddə 25 adda əsər var. Həmin siyahıda ilk əsər “Şəki savları”dır. Qeyd edək ki, Salman Mümtazın itmiş əlyazmalarından biri də “Şəki savları”dır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda həmin əsərin əlyazmasından kiçik bir hissəsi mühafizə olunur. 12 vərəqdən ibarət həmin yarımçıq hissənin transfoneliterasiyası alimin şəxsi fondundakı folklor mətnlərindən ibarət kitabda oxuculara təqdim edilmişdir¹². Folklorşünas alimlər R.Xəlilov və A.Xürrəmçızı tərəfindən 2013-cü ildə tərtib edilən həmin kitabda, bu məqaləni (tədqiqat nəticəsində bu məqalənin “Şəki savları” kitabına yazılan “Ön söz” olduğunu aşkar etdik) “folklorşünaslıqda termin qarışıqlığına həsr olunmuş ilk professional tədqiqat sayan” alimlər¹³ S.Mümtazın atalar sözü və məsəllərin yaranması barədə söylədiyi

¹² bax: “Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri” (trans. və tərtib edənlər:R.Xəlilov, A.Xürrəmçızı) – Bakı: “Nurlan”, 2013, 92 s.

¹³ yenə orada, səh.10.

fikirləri, onun bu terminlərə (atalar sözü, zərb-məsəl) alternativ olaraq “sav” sözünü işlətməyi təklif etməsini diqqətə çatdırır və bu əsərin yarımçıq qaldığını, tamamlanmadığını qeyd edirlər: “Zənnimizcə, bu yazı tamamlanmamış və redaktə edilməmişdir. Əlyazmadakı bəzi sözlərin pozulması, bəzi fikirlərin natamamlığı da bunu göstərir. Ola bilsin ki, Salman Mümtazın həyatının faciəvi sonluğu ona bütün yarımçıq qalan işləri ilə yanaşı, bu yazını da bitirməyə imkan verməmişdir”¹⁴

Araşdırmalarımız nəticəsində S.Mümtazın öz adını daşıyan S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fonunda mühafizə olunan qovluqlardan birində həmin əlyazmanın davamını aşkar etdik. Məzmunu ilə tanış olduqda bu əlyazmanın “Şəki savları” əsərinin “Ön söz”ü olduğu aydın oldu. Həmin qovluqda qarışıq digər əlyazmalarla bərabər həmin əsərə aid daha 5 səhifəlik “Şəki savları”ndakı türk sözləri” adlı əlyazma isə yəqin ki, “Şəki savları” kitabının sonunda veriləcək sözlərdir.

Bu qovluqdakı əlyazmalardan 3 mühüm fakt aşkara çıxır: əsərin nəşrə hazır, tamamlanmış olması, yazılma tarixi və həcmi. Belə ki, “bir min səksən

¹⁴ yenə orada, səh.10.

mənzum və mənsur parçalar”dan ibarət böyük həcmli qiymətli əsərə yazdığı ön sözün sonunda alim imzasını, yer və tarixi qeyd etmişdir: “Salman Mümtaz. Bakı: 15 yanvar 1927”-Demək, əsər tam şəkildə “Azərnəşi”ə təqdim edilmişdir. Təəssüf ki, bu gün onun çap olunub-olunmaması ilə əlaqədar məlumat yoxdur. 1080 savdan ibarət həmin əsərin əlyazmasından isə hələlik əlimizdə olan müəllifin kitaba yazdığı ön söz və savlarda işlənmiş türk sözlərinin yazıldığı səhifələrdir. Bu mühüm əsərə yazdığı “ön söz”də “atalar sözü” termini əvəzində “sav” terminini işlətməyi təklif edən alim bu mülahizələrinə aydınlıq gətirir, fikirlərini elmi şəkildə əsaslandırır, folklor nümunələrimizin tək-cə atalarımıza məxsus olmadığını, analarımız, xanımlarımızla “ortaq məhsul” olduğunu diqqətə çatdırır: “El ədəbiyyatı analar ilə ataların ortaqlı olaraq istedad və bacarıqları sayəsində doğulmuş və yaradılmışdır. “Aslanın erkəyi dişisi olmaz” savının mənası unudulmamalıdır. Unudulmamalıdır ki, Şeyx Nizamini yetirən Gəncə, Məhsəti xanımı da yetirmişdir. Mühüm simaları ilə şən-lənən ədəbiyyatımız Gövhər Bəgim, Taclı Bəgim, Leyla, Göyçək, Dostu, Mina, Lalə, Zəhrə Banu, Mahtab, Pəri, Mah, Qızıyətər, Zərnigar, Ağa Bəgim və sairə xanımlarımız ilə boy atmış və çiçəklənmişdir. Məhəmməd Bəg Aşiq qələmi ilə dirçələn qoşmalarımız

Aşığı Pərinin sazı ilə tərənnümə gəlmişdir. Müxtəsər, varımız ortaqlı, məhsulumuz isə müştərəkdir ki, bunu heç inkar etmək olmaz”¹⁵

“Azəri türklərinin şirin ləhcələrində “atalar sözü”nü ifadə etmək üçün “qılavlı qılıc” kimi par-par parlayan bir parlaq kəlmə vardır ki, o da “sav” kəlməsindən ibarətdir”, - deyə bu terminin işlənməsini daha münasib, uyğun olduğunu bildirən alim fikirlərini əsaslandırmaq üçün Mahmud Kaşğarının “Divani-lügətit- Türk” əsərində həmin söz barədə ətraflı məlumat verildiyini diqqətə çatdırır: “Bizə bir çox bilmədiyimizi öyrədən, unutduğumuzu xatırladan, sözlərimizin düz-doğru mənalarını göstərən Mahmud Kaşğari bu “sav” kəlməsi barəsində də ətraflı məlumat verir ki, həqiqətən çox doğrudur.

O böyük türk bilgəsi, “türk alimi” doqquz əsr qabaq, yəni hicri (464)-də yazmış olduğu “Lügəti-Türk” adlı mötəbər əsərində “sav” sözünün yeddi mənaya havi olduğunu açıq və aydın söyləyir ki, o mənalar Azərbaycan xalqının “sav” kəlməsinə verdikləri mənalar ilə uyğun və mütabiqdir. Mahmud Kaşğaricə, sav: məsəl, qissə, hekayə, xəbər, hədis, risalə, kəlam mənalarını ifadə edir (c.3, səh.115). Bu

¹⁵ yenə orada, s.84-85.

mənalar isə çox doğrudur. Çünki bu mənalar xalqın, elin verdikləri mənaya yad və yabançı deyildir. Və bundan ötrü də, bizcə, son dərəcə əhəmiyyətli və dəyərlidir”¹⁶. Qeyd edək ki, Salman Mümtazın “Şəki savları” əsərinə yazdığı bu ön sözdə ən dəyərli məsələlərdən biri də alimin Şəki savlarını Mahmud Kaşğarının “Lügətit-Türk”- dəki savlarla müqayisəli şəkildə təqdim etməsidir.

“ “Lügətit-Türk” də olan savların bəziləri bu gün Şəkidə və Şəkinin kənd və kəsəklərində məruf və mütədavildir. Bu hesabdən Şəki savlarının iki-üç min illik bir tarixi vardır”, - deyən alim müqayisə üçün həmin savları yanaşı təqdim etmişdir:

“ İmdi aşağıda “Lügətit-Türk”dəki savlar ilə Şəkidə mütədavil olan savları bir müqayisə eyləyək.

“Lügətit-Türk” - Evdəgi buzağı öküz bolmas. (c.1, s.372)

Şəki savları - Ev bizavından öküz olmaz.

“Lügətit-Türk” - Qış qılıc qınqa sığmas. (c.1, s.299)

Şəki savları - İki qılıc bir qına sığmaz.

“Lügətit-Türk” -Ətli tırınqaqlı əzirməs. (c.1, s.155)

¹⁶ yenə orada, s.86.

Şəki savları - Ət dırnaqdan ayrılmaz.

“Lügətit-Türk” - Toqun yüzub quzruqta biçək sıma. (c.1, s.393)

Şəki savları - Soyub-soyub quyruğunda pıçaq sındırma.

“Lügətit-Türk” - Tağ tağqa qovuşmaz, kişi-kişgə qovuşar (c.3, s.113)

Şəki savları - Dağ-dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar.

“Lügətit-Türk” - Ütlük yunçu yerdə qalmaz. (c.3, s.23)

Şəki savları - Dəlikli muncuq yerdə qalmaz.”¹⁷

Alimin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondunda mühafizə olunan bu yarımçıq əlyazmanın davamı, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondundadır. Elmi dəyərini nəzərə alaraq, bu itmiş əsərin –“Şəki savları”nın ön sözünün ikiye bölünmüş və ayrı-ayrı arxivlərdə saxlanan hissələrindən ikincisini (əlyazmanın əvvəli yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz kitabda verilmişdir) bu kitabda təqdim edirik:

¹⁷ Yenə orada, s.89-90.

“ (...) **“Lügətit-Türk”** – Tabağ taş yırar, taş başğ yırar. (c.3, s.45)

Şəki savları – Artıq tamah daş yarar,

Daş qayıdıb baş yarar.

“Lügətit-Türk” – Qanıq qan belə yumas (c.3, s.49)

Şəki savları – Qanı qan ilə yumazlar.

“Lügətit-Türk” – İki qacnakar baş bir işcitə başmas.
(c.3, s.282)

Şəki savları – İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

“Lügətit-Türk” – Birən-birən məni bulur. (c.3, s.266)

Şəki savları – Dənə-dənə min olur, dama-dama göl olur.

“Lügətit-Türk” – Qırq yılqatkın bay çağay tərlənir.
(c.1, s.292).

Şəki savları – Tatsız türk olmaz, başsız börk.

“Lügətit-Türk” – Aşx iyür tubum altun. Qamaz iyüz mən qıdamas. (c.1, s.52).

Şəki savları – Qazan diyir dibim qızıldı, çömçə diyi dolanıb çıxmışam.

“Şəki savları” adıyla meydana qoyduğum bu kitabça bir min səksən (1080) mənzum və mənsur parçalardır. Bəzilərinin mövzuları “Lügətit-Türk”dəki savların mövzularına da çox uyğun və müvafiqdir.

Odur ki, bu Şəki savlarını bir nümunə olmaq üçün ayrıca təltif etdim. Və başqa şəhərin savlarını bu kitabçaya qatmadım. Həm də ədəbiləşdirmədən Şəki xalqının danışdıqları kimi qeyd etməyi xeyirli zənn etdim.

“Yanlışı da bir naxışdır” demişlər. Odur ki, xalqı xalx, arqalıqı arxalix, tuqu tux, baqmaqı baxmax, ahmaqı, axmax şəklində yazdım ki, qulağa yad və biganə gəlməsin. Və yenə bu niyyət ilədir ki, “ilə”ləri “ilən” “dır”ları “dı” şəklində göstərməyə səy etdim. Könlüm istər ki, qələm arkadaşlarımı Azərbaycanın başqa şəhər, qəzalarının “savlarını ayrı-ayrı toplayaraq tək-tək kitabçalar şəklində təb və nəşr etdirələr. Buna himmət edənlər olsa, az zaman içərisində bir neçə cild kitab ilə və bir neçə min “sav”a malik olarıq. Bununla bərabər tədqiq və tətəbbö üçün də böyük bir meydan açılar. Bu isə ədəbiyyatımız üçün bir tükənməz xəzinə təşkil edər. Çalışanlara eşq olsun.

Salman Mümtaz
Bakı: 15 yanvar 1927”

Salman Mümtazın zəngin elmi-ədəbi və əlyazma irsində onun dilçilik, xüsusilə, lüğətçilik sahəsinə dair fəaliyyəti də əhəmiyyətli yer tutur. Alimin müxtəlif mənbələrdə adı çəkilən itmiş əsərlərindən biri də “Beş

min söz” lüğətidir. Bu lüğət hələlik aşkar edilməsə də, onun da mühüm izlərinə alimin əlyazma və arxiv materialları arasında rast gəlinir. Ümumiyyətlə, Salman Mümtazın mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi “Dilmac” lüğəti, eləcə də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı və görkəmli alimin öz adını daşıyan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondlarında mühafizə olunan dilçiliyə dair çoxsaylı əlyazma materialları, yeni aşkar etdiyimiz poetik lüğəti (bir əlyazma qeydinə əsasən, alimin bu lüğəti “Ədəbi lüğət” adlandırması ehtimal olunur) və elmi qeydləri onun bir dilçi, lüğətçi alim kimi nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur. Görkəmli alimin zəngin elmi-ədəbi irsinin araşdırılması, eyni zamanda dilçilik, xüsusilə də lüğətçilik tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Salman Mümtazın elmi-ədəbi və əlyazma irsini, yaradıcılıq fəaliyyətini daha düzgün və dəqiq dəyərləndirmək üçün bu görkəmli alimin yalnız çap olunmuş kitabları, dərc olunmuş məqalələri ilə tanış olmaq yetərli deyil. Ömrü repressiya illərində faciəli şəkildə başa çatan bu fədakar insanın yandırılmış zəngin kitabxanasındakı qiymətli kitabları, əlyazmalarını xilas etmək mümkün olmasa da, ailəsi

tərəfindən qorunan, sonradan isə Əlyazmalar İnstitutunun fonduna verilən əlyazma materialları, eləcə də görkəmli ədibin öz adını daşıyan, Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondunda mühafizə edilən qiymətli əsərləri onun bir mətnşünas, ədəbiyyatşünas və dilçi alim olaraq nə qədər geniş, əhatəli şəkildə tədqiqatlar apardığının sübutudur.

Bütün həyatı və yaradıcılığı doğma vətənimiz Azərbaycanın milli və mədəni sərvətinin – ədəbiyyatımızın, söz xəzinəmizin, ana dilimizin qaynar çeşməsi olan folklorumuzun, əlyazma irsimizin toplanıb tədqiq edilməsinə və tədqiqinə həsr olunmuş bu böyük alimin, fədakar şəxsiyyətin gələn il - **2024-cü ildə anadan olmasının 140 illik yubileyi**, ümidvarıq ki, təntənə ilə qeyd ediləcək. Çünki həyatını millətinin səadətinə, maariflənməsinə, tərəqqisinə həsr etmiş, ürəyindəki böyük Türk sevgisi, Azərbaycan eşqi uğrunda qurban getmiş bu böyük vətənpərvər ən böyük ehtirama layıqdır! Unutmayaq ki, “Azərbaycançılıq keçmiş tarixi dövrlərin mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dövlətin inkişafının

yeni vektorunu müəyyənləşdirməkdir – hazırda cəmiyyətimizin ən qurucu və dinamik qüvvəsidir”¹⁸.

Türk dünyasının, Azərbaycanın mümtaz oğlu Salman Mümtaz da vaxtilə məhz gözəl günlərin arzusuyla söyləmişdi:

“Bütün, Mümtaz, ellərdən olar Türk milləti mümtaz,

Sürər bundan sora Türklük şərəfli-şanlı dövrünün.”

**Şəlalə Ana Hümmətli,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.**

ƏDƏBİYYAT

1. “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” (elmi red. Bəkir Nəbiyev) – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2009, 248 s.
2. Hümmətli Ş.A. “Dəhrin qurulub çünki ülum ilə binası...”, yaxud “Bitməz-tükənməz xidmətlər”in mükafatı - “Ədəbiyyat qəzeti”, 23.07.2022..; “Həsən bəy Zərdabinin

¹⁸ Məmmədli N. “Heydər Əliyevin Vətən konsepti – Azərbaycançılıq məfkurəsi” – “Heydər Əliyev – Azərbaycan dili və azərbaycançılıq” (Heydər Əliyev – 100) – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: “Elm və təhsil”, 2023, s.248.

- şeyri Salman Mümtazın təqdimatında” - <https://edebiyatqazeti.az/.23.07.2022>.
3. Hümmətli Ş.A. “Mir Həməzə Nigari Salman Mümtazın tədqiqatlarında”. – V Beynəlxalq Həməzə Nigari Sempoziumu materialları (Ağdam/Quzanlı 17-19 may 2022), səh. 93-101.
 4. Hümmətli Ş.A. “Mikayıl Müşfiqin atası Vüsaqi haqqında yeni tapıntılar” - <http://turkustan.info>, 04.06.2016.
 5. Hümmətli Ş.A. “Salman Mümtazın elmi-ədəbi, əlyazma irsi yeni faktların işığında”. – Azərbaycan tarixinin izilə (Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi, Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 105 illiyi və Salman Mümtazın doğum gününə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları (Şəki şəhəri, 20 may 2023) – Bakı: “Optimist” MMC – 2023, 550s., s.522-532.
 6. Hümmətli Ş.A. “Salman Mümtazın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində “100 şair” təzkirəsinin yeri” - İsmayıl Şıxlının yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, 03-04 dekabr 2019-cu il, Bakı Avrasiya Universiteti. Konfrans materialları kitabı, s.136-139.
 7. Hümmətli Ş.A. “Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti” - “Kəşgəarlı Mahmut” International Science, Culture And Education Congress (Divanu Lugatit-Turk – 950), March 27, 2022 – AMEA Nasimi Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan, 318 s., s. 216-220.
 8. Hümmətli Ş.A. “Salman Mümtaz Şeyx Nizami haqqında” - Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibətilə “Nizami Gəncəvi: Sələflər və xələflər – Orta əsr

- əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları (AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu - Bakı, 22 noyabr, 2021) – Bakı: “Elm və təhsil”, 2021,152 s., s.46-47.)
9. Hümmətli Ş.A. Salman Mümtazın “100 şair” kitabı, yaxud “Azərnəşr”in arxivində gizli qalmış xəzinə.-“Türküstan” qəzeti, 19-25 aprel, 2016.
 10. Hümmətli Ş.A. “Seyid Nəsimi Salman Mümtazın tədqiqatlarında” - “Ey Nəsimi cahanı tutdu sözün...” – II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, 08-11 dekabr 2019-cu il, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu – s.310-313.
 11. Qurbansoy H. F. Mirzə Əbdülqadir Visaqi (özü və sözü) – Bakı:2018, 144 s.
 12. Məmmədli N. “Heydər Əliyevin Vətən konsepti – Azərbaycançılıq məfkurəsi” – “Heydər Əliyev – Azərbaycan dili və azərbaycançılıq” (Heydər Əliyev – 100) – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: “Elm və təhsil”, 2023, 256 s., s. 186-250.
 13. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları.(tərtib edən: Rasim Tağıyev) – Bakı: “Avrasiya press”, 2006 (təkrar nəşr), 440 s.
 14. Mümtaz S. Hazır tərcümeyi-hallar (əlyazma, 2 vərəq) – AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 42.
 15. Mümtaz S. Seyid İmadəddin Nəsimi. - Bakı, 1926, 251 s.
 16. Mümtaz S. Şeirləri və tərcümeyi-halları hazır şairlər (əlyazma, 7 vərəq) – AMEA Məhəmməd Füzuli ad.

- Əlyazmalar İnstitutu, Salman Mümtazın şəxsi fondu, fond 24, sax. v. 46.
17. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti.- Bakı, 1987.
 18. Salamoğlu T. “Vaqif və Vidadi dünyagörüşü “savaşlarında” (Salman Mümtazın tədqiqatlarına istinadən” –“Azərbaycan” jurnalı, 2007, N 11.
 19. Salman Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA), “Azərnəşr”in arxivi, fond 5.
 20. Salman Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi (ARDƏİA) , Salman Mümtazın fondu, fond 162.
 21. Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz. – Bakı, “Kür”, 2002, 16 s.
 22. «На имя Багирова, за подписью Багирова» (Сборник архивных документов. - Составитель Т.Гурбан).- Баку: 2016, 392 с.

“100 ŞAİR”
təzkiərəsindən parçalar
(ixtisarla)

SEYİD NƏSİMİ

Seyid Nəsimi Azərbaycanın ən böyük klassiklərindən olub Şirvanlıdır. Adı İmadəddin künyəsi də Əbülfəzdir. Kimdən və harada təhsil etdiyinə dair bu gün əldə bir vəsiqə yoxdur. Yalnız Bəktəşi olduğunu öz şeirlərinin birində qeyd etmişdir:

Surətdə gərçi əktəşi çoqdur Nəsimi tək
Mənində adı hər həcərin kimya degil.

Nəsiminin anadan olan yeri haqqında ixtilat vardır. Bir çoqları onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq istəyirlər. Onların biri də Rzaqulu xan Hidayətdir. Nəsimi haqqında ən əski məxəz onun müasirlərindən olan məşhur ərəb alimi İbn Həcər Əqlaninin əsəridir. Əqlaniyə görə Nəsimi təbrizli olub Fəzlullah Astarabadinin xəlifəsidir. Bizcə bu da yanlışdır, təbrizli Fəzlullahdır, Nəsimi isə yazdığımız kibi Şirvanlıdır. Əvvəlcə bəktəşi olan Nəsimi bir müddətdən sonra Təbrizdən zühur edib İranın Astrabad şəhərində sakin olan məşhur Şah Fəzlullah Nəimi təxəllüsün çıxarmış olduğu Hürufi məzhəbini qəbul edərək onun xəlifəsi olmuşdur. “Cavidani-kəbir” və “Cavidani-səğir” adlı hürufiligə aid iki əsər yazan Şah Fəzlullahın şeirdə işlətdiyi təxəllüsü Nəimidir. Nəsimi də öz təxəllüsünü

Şah Fəzlullahın təxəllüsü olan Nəimi ilə bir vəzndə həm də əlaqədar olduğu üçün Nəsimi qoymuşdur. Nəsiminin nə ata-babasının adı və nə də anadan olmaq tarixi dürüst bəlli degildir. Yalnız hicri səkkizinci əsrin yarısı ilə doqquzuncu əsrin əvvəllərində yaşadığı məlumumuzdur. Nəimi Nəsimiyə pişguluq edərək heç bir zaman Hələb şəhərinə ayaq basmamasını bir şeirində tapşırılmışdır.(...) Yəni, əgər səfərə getsən, Hələb haqqında yaqşsı düşün və əgər Hələb şəhrinə yetişsən asılmağa hazır ol. Hicri 796-cı ildə Əmir Teymurun əmriylə oğlu Miranşah tərəfindən Şirvandan dutulub Bakı ətrafında boynu vurulan Şah Fəzlullahın öldürülməsindən sonra siyahətə çıxan və bir çox yerləri gəzərək nəhayət Hələbə gələn Nəsiminin mollalar tərəfindən təkfir olunaraq qətlinə fitva verildi və ilk əvvəl diri-diri dərisi soyularaq sonra dara çəkildi. Nəsimi səfərə çıqandan sonra:

Dəryayi mühit cuşə gəldi

Kun ilə məkan xüruşə gəldi.

mətləli məsnəvisini qardaşı Şah Xəndan eşidərkən Nəsimiyə:

Gəl bu sirri kimsəyə faş eyləmə,

Xanu xası aməyə aş eyləmə.

sətirlərini havi olan şeiri yazaraq göndərdi. Bu da Şah Fəzlullahın Nəsimiyə Hələbə getmə deməsiylə

əlaqədardır. Bir çoqları Nəsiminin nə surətdə öldürüldüyünü ya məlumatsızlıqlarından ya da başqa bir mülahizəyə görə üstü örtüli keçmişlər. Amma bu xüsusda açıq söylənilər də olmuşdur. Əlişir Nəvai “Nəsiməl -mühibbə” adlı qeyri-mətbu əsərində yazır:

“Təqlid əhli onun məzhəbində qüsur olduğu üçün töhmətləndirüb öldürdülər. Belə məşhurdur ki dərşinin soyulmasına hökm verdilər və soyularkən bu şeiri söyləmişdir ki, son beyti soyulmasına dəlildir:

Ey Nəsimi, çün mübəssir buldi iqbalı-vüsəl,
Qoy, dərini soysa, soysun bu pəlid qəssablar.

Şah Xətai şeirlərinin birində:

(...) Sirri Nəsimini şairlər yazdı,
İncinmədi Haqdan gələn cəfayə, -

dedigi kibi “El şairləri”mizdən ən görkəmlilərindən sayılan “Sarı Aşıq”da bunu bir cinaslı bayatısında tam mənasıyla aydınlatmışdır:

Gözəllik soyulandı,
Şahmar da soy ilandı,
Nəsimi tək yolunda
Bu aşiq soyulandı.

Vaqif müasirlərindən olan şirvanlı Aşıq Saleh də şeirlərinin birində bu nöqtəni qeyd etmişdir:

Soydurma dedim bunca özün eşq yolunda -
namənd Nəsimi
Mənsur kimi qaməti bir dar eşqində - ürfanə
yetişdin.

Nəsiminin hansı ildə öldürüldüyündə ixtilaf
vardır. Hicri 800-dən 837-ci ilə kibi göstərənlər
olmuşdur.

Nəsiminin bir fars və bir də türki divanı vardır.

Mətbu və qeyri-mətbu ələ keçən türkcə şeirləri
revalyutsiyadan sonra 1926-cı ildə tərəfimizdən təb' və
nəşr edilmişdir.

Qamətinə əlif deyən, gör, nə uzun xiyal edər,
Kim ki dilər vüsalını, arzuyi- mahal edər.

Şol ola gözdən, ey könül, sənə derəm saqın, saqın,
Uyquda sanma anı kim, uyqusu yoxdur al edər.

Zülfünü xaki-rah kimi sald ayağı altına,
Gör necə xəlqi-aləmin ömrünü payimal edər.

Yüzünü göstər, ey sənsən, xəlqi-cahana pərdəsiz,
Ta görələr ki, Həqq necə sunini bərkamal edər.

Mülkilə mal səltənət bir çöpə sayman, ey könül,
Kim ki dilər vüsalını, ya tələbi camal edər.

Qaşına, ya şol alınına bənzədim özümü deyüb,
Gah dönər ay bədir olur, gah özünü hilal edər.

Şərhi-ğəmi Nəsimini şol gözü qaşu saçə sor,
Gör necə hər biri sana şərhi bəyani-hal edər.

Ümmanə girən eşq ilə dürdanəyə uğrar,
Şükranə verən canını cananəyə uğrar.

Yanmaqdan əgər qorxar isən şəmə yapışma,
Şol atəşi gör kim, necə, pərvanəyə uğrar.

Mənsur kimi cuşə gəlür, söylər “Ənəl Həqq”,
Hər aşıqi-sadiq ki, bu meyxanəyə uğrar.

Getməz dünü¹⁹ gün cami-şərabı nəzərindən,
Hər kimsə ki, şol nəkisi-məstanəyə uğrar.

¹⁹ Dün: gecə, şəb deməkdir – (S.Mümtaz)

Təsbih ilə səccadəni bir cürəyə satar,
Şol sufiyi-safi ki bu peymanəyə uğrar.

Əfsanə satar aşıqə əfsunla vaiz,
Aşıq xaçan ol qissəvü əfsanəyə uğrar.

Zəncir saçın şöylə dəli qıldı məni kim,
Əqlin itirər, kim ki bu divanəyə uğrar.

Girdi hərəmi-Kəbəyi təhqiqə Nəsimi,
Hənnanə təvaf eylər, Mənnanəyə uğrar.

MİRZƏ FƏTƏLİ SƏBUHİ

Azərbaycan ədəbiyyatını İran klassik ədəbiyyatı təsirindən, dərəbəyi xanlıq dövrü ədəbiyyatından və mərsiyəçilik - qəzəlçilikdən xilas edib ona müasir Avropayı bir şəkil və mündəricə verən, şübhəsiz ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Səbuhidir.

Hər şair və ədib bizdə təxəllüs ilə məşhur olub adlandığı halda Mirzə Fətəli adı və familyası ilə məşhurdur. Ehtimal, bizdə bir çox savadlı, hətta ədəbiyyat maraqlıları belə “Səbuhi” təxəllüslü şairin Mirzə Fətəli Axundov olduğunu bilməyir. Çünki Mirzə Fətəli bizdə ancaq bir dramaturğ olaraq tanınır. Onun yazıçılığının ilk dövrünə aid olan şeirləri hələ bir yerə toplanıb nəşr edilməmişdir.

Mirzə Fətəlinin atası Mirzə Məhəmmədağlı adlı iranlı bir tacirdir. 1811-ci ildə, yəni İran ilə Rusiya arasında Azərbaycan üstündə müharibə və ixtilat davam etdiyi illərdə ticarət adıyla Şəkiyə gəlib orada yerləşərək qalmaq istəmişdir. Buna görə Şəki xanlarına çox yaxın olan, o zamanın məşhur molla və ruhanisi axund Əli Əsgərin qardaşı qızı ilə evlənir. Bir il sonra 1812-ci ildə izdivacdən kiçik Fətəli dünyaya gəlir. Mirzə Məhəmmədağını o zaman Rusiya dövləti tərəfindən təyin edilmiş Şəki hakimi Xoylu Cəfərqulu

xan himayə edirdi. Onun vəfatından sonra hanki səbəbdən isə Məhəmmədağlı da Şəkiddə qala bilməyib 1814-cü ildə öz vətəni İran Azərbaycanına qayıtmağa məcbur olur. Mirzə Fətəli yazmış olduğu avtobiografiyasında bu cəhəti üstüörtülü olaraq yalnız Cəfərqulu xanın himayəsi altında yaşayan İran qəribləri onun vəfatından sonra vətənlərinə qayıtmaq fikrinə düşdülər. Mənim atam da o cümlədən olaraq, öz arvadıyla kiçik oğlunu yanına alaraq İrana gedir”, – deyib bu barədə artıq bir təfəsilat verməyir.

Kiçik Fətəli İranda atası evində dörd ildən artıq yaşaya bilməmişdir. Atasının İranda əvvəldən bir arvadı daha varmış. İki günü yola gedə bilməyirlər, bu zamanlarda isə Axund Hacı Ələsgər də bir mühacir kibi Ərdəbildə sabiq Şəki hakimi Səlim xanın yanında olurdu. Buna görə Mirzə Fətəlinin anası ərindən rica edir ki, onu boşayıb Ərdəbilə əmisinin yanına göndərsin. Mirzə Məhəmmədağlı da onun bu xahişini qəbul edir, onu oğlu ilə bərabər Ərdəbilə göndərir. Mirzə Fətəli yazır ki: “Bu tarixdən etibarən mən atamdan ayrılıb bir daha onu görmədim”.

Axund Hacı Ələsgərin oğlu olmadığından altı yaşlı Fətəlini oğulluğa götürüb onun təlim və tərbiyəsinə çalışmışdır. Budur ki, hər kəs Mirzə Fətəlini axundun oğlu bilərək tanımış, kiçik Fətəli də

onu özünə ata bilmiş, hər yerdə onu “ikinci atam” deyib qeyd etmişdir. On iki, on üç yaşlarına kibi Mirzə Fətəli ikinci atasıyla Ərdəbil mahalında yaşamışdır. Onlar əvvəl Qaradağın “Hərənd” adlı kəndində olmuşlar. Sonra “İnkut” qışlaqında “Vəlibəyli” obasında yerləşmişlərdir. Bu müddət zərfində kiçik Fətəli atası Axund Hacı Əliəsğərdən dərslər oxumuş, farscağı öyrənmişdir.

1825-ci ildə Axund Əliəsğərin böyük qardaşı Məhəmməd Hüseyn Şəkiddən “İnkutə” gəlir. Onları öz vətənləri Şəkiyə qaytarır. Hanki mülahizəyə görə isə Axund Əliəsğər Şəkiyə qayıda bilməyib Gəncədə iqamət edir. Bir il sonra 1826-cı ildə Azərbaycanda Rusiya hakimiyyətinə qarşı geniş bir üsyan hərəkatı başladı. İran hökuməti öz faydasına olaraq bu üsyandan istifadə etmək istəyirdi. Və buna görə də İran ilə Rusiya arasında bir müharibə də baş verdi. İstər üsyan hərəkatı və istərsə İran müharibəsiylə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı xanlara və xanlıqlara yaxın olan adamlar şübhə altına alınıb həbs və sürgün edildiyi kibi Mirzə Fətəlinin atası Axund Əliəsğər də böyük bir fəlakətə uğradı. Onun evi dağıldı, bütün ev əşyası tarac edildi. Bu hadisələr 13 yaşlı Fətəliyə az təsir etmədi. Üsyan yatırıldıqdan sonra tamamilə müflis halına düşmüş Axund Əliəsğər ailəsiylə Şəkiyə gedir. Orada oğlunun təlim və

tərbiyəsilə ciddi surətdə məşğul olmağa başlayır. O, çöçuqlüğündə çox zəki olan oğlu Fətəlini gələcəkdə özü kibi bir axund və molla görmək istədiyindən onu o yold oxudub hazırlayırdı. Fars və ərəb dillərini ona mükəmməl surətdə öyrətmişdi. Onunla hər zaman ərəb və fars dillərində danışar, bu dilləri ana dili kibi mənimsəməsinə çalışardı. 1833-cü ildə Axund Ələsgər Məkkəyə gedərkən oğlunu Gəncəyə aparıb öz dostu Axund Molla Hüseyn adlı bir mollaya tapşırır ki, ona fiqh və məntiqdən dərs oxutsun. Mirzə Fətəli yazır ki: “Bu vaxtə kibi mən fars və ərəb dillərini oxumaqdan başqa bir şey bilməzdim və dünyadan tamamilə bixəbər idim. İkinci atamın muradı bu idi ki, mən ərəb elmləri təhsil edib ruhanilər silkinə daxil olam”.

Hər şeyi bilməyə marağı olan gənc Fətəlini Molla Hüseynin dərsləri qane etməyir. Bir zamanlarda o məşhur Mirzə Şəfi Vazeh ilə görüşüb tanış olur. Onun müsahibələri Mirzə Fətəlinin həyatı görüşündə böyük bir dəyişiklik əmələ gətirir. O ruhanilikdən tamamilə iyrenir, molla və ruhani olmaq fikrindən tamamilə əl çəkən Mirzə Fətəli, Mirzə Şəfinin tövsiyəsiylə rus məktəbinə girmək, rusca oxumaq fikrinə düşür. Məkkədən qayıdıb gələn Axund Hacı Ələsgər də ona maniat etməyir. Budur ki, həmin ilin payızında Şəkiddə yeni açılmış rus məktəbinə gedib

oxumağa başlayır. Yaşının böyüklüyü səbəbiylə bu məktəbdə bir ildən artıq oxuya bilməyirsə də, bu müddət içərisində rusca oxumağı, hətta yazmağı da bir az öyrənir. Sonra atasıyla bərabər Tiflisə gedib Zaqafqaziya canişini dəftərxanasında qulluğa qəbul olunur. Xidmət etdiyi müddətdə rus dilini mükəmməl surətdə öyrənən Mirzə Fətəli rus ədəbiyyatına və Qərbi mədəniyyətinə lazımınca bələd olur. Vəzifəsi icabı olaraq bütün Zaqafqaziyanı gəzib dolaşır. Ayrı-ayrı xalqların həyatını, adət və ənənələrini öyrənir. Ömrünün axırınadək də bu vəzifəsində davam etmişdir. Mirzə Fətəli daha gənc yaşlarında olarkən şeir və ədəbiyyatla çox maraqlanırdı. İran klassiklərinə və Azərbaycan şairlərinə peyrəvi olaraq onlar kibi farsca və türkcə əruz və heca vəznlərində şeirlər yazmışdır. O vaxtının məşhur şairləri ilə əlaqə saxlamış və bir neçəsiylə də müşairəsi olmuşdur. Fəqət bu şeirlər Mirzə Fətəli yaradıcılığının əsas xarakteri deyildir. O, birinci olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir inqilab yaratdı. Bir zamanda ki, Rusiya istilasıyla, xanlıqların süqutuyla həyatda bir dəyişiklik vardı, əlbəttə ki, bu dəyişiklik ədəbiyyata da əks edəcəkdi. Biz bunu birinci dəfə Mirzə Fətəlinin yaradıcılığında görürük. O, Azərbaycan ədəbiyyatını həm janr və şəkil cəhətcə, həm də mündəricə cəhətdən dəyişdi. 1851-ci

ildən başlayaraq beş il müddətinə yalnız Azərbaycanda deyil, o zamanın təbiriylə bütün İslam Şərqində birinci olaraq altı məşhur pyesini yazmaqla ədəbiyyatımızda yeni bir dövr açdı. Mirzə Fətəlinin ədəbi və elmi fəaliyyəti bu altı pyesiylə bitməyir. Onun tənqidi məqalələri, fəlsəfi mülahizələri və habelə hələ bu vəqtədək nəşr olunmamış bir sıra başqa əsərləri də vardır. Mirzə Fətəlinin ən inqilabi və cəsarətli çıxışlarından birisi heç şübhəsiz ki, ərəb əlifbasının islahı və yaxud latınlaşdırılması barəsində olan projelərdir.

Mirzə Fətəli bizdə birinci şairdir ki, Puşkinin faciəli ölümündən olduqca mütəəssir olmuş, bu hadisə münasibətilə özünün son zamanda orijinalı tapılan tarixi poemiyasını yazmışdır:

Ne dade dide bexod və neşeste dər şəbi-tar
Begövtəmi bedel ey kani gevheri-esrar
Çe şod ke bolbole gülzaret əz nəva manənd
Çe şod ke tuteyi-nitqat nemikond gövtar.

Mirzə Fətəlinin, Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Nəva, Mirzə Şəfi Vazeh, Xan qızı, Abbasqulu ağa Qüdsi və sair bu kibi müasirləri ilə yaxın dostluğu və əlaqəsi olmuşdur. O, 1878-ci ildən əski üsul ilə fevral

ayının 28-də 66 yaşlarında ikən Tiflisdə vəfat etmişdir. Onun pyesləri, “Aldanmış kəvakib” adlı hekayəsi ilə bir yerdə əvvəl rusca, sonra isə türkcə olaraq Tiflisdə nəşr edilmişdir. Bir-iki mənzuməsi də hali-həyatında Berjenin Leypsiqdə çıxardığı məcmuəsində və “Kəmalüddövlə” adlı əsəri də inqilabdan sonra Bakıda çap olunmuşdur. Bunlardan başqa Mirzə Fətəlinin bir çox mənzum və mənsur əsərləri və tərcümələri vardır ki, hələ çap edilməmişdir. Mirzə Fətəlinin arxivi Dövlət Muzesi və AZFAN tərəfindən alınmışsa da, hələ çapa hazırlanmamışdır.

Osmanlı SƏDRƏZƏMİ FUAD PAŞAYA

Hər tərəfdən əhli-islama bu gün təfşirdir,
Kim Süleyman şanə Asəfvəş vəzirü mirdir.

Şükür Allah, ali-Osman dövlətində bu zaman
Zinəti-əfsayi-sədarət sədr pürtebirdir.

Şöhrətin dutmuş cahanı əqldə, həm elmdə
Zikri-xeyrin Asəfa məzkur bərna pirdir.

Çünki bilmiş Xosrov zu mər himmət bu əsrdə
Məmləkət hifzində rəyin behtər əz şəmşirdir.

İntixab etmiş səni bu rütbeyi-uzmayə ol
Müsliminə bu səadət Həqqdən təqdirdir.

Mən dəxi ümmidvaram, bu səadətdən olam
Bəhrəyab, əmma muradım xaric əz təqirdir.

Qeyrəti-islamdan məmluku gəl birlə bu dəm
Yüz çevirdim dərgahınıza zuddur yadırdır.

Siz bilirsiniz dəftər içrə arzumu şərh etmişəm,
Sədri-dövran əmri-əsafında zutəsirdir.

Qıl himayət sən dəxi Fətəliyə necə kim,
Fatehi-Xeybər sana hami və dəstgirdir.

Qasım bəy, eşitdim yaxın olubsan
Xan qızına, axır nədir bu rəftar?
Edibsən xubları yuz yol imtəhan,
Elərsən onlara yenə etibar.

Yeyib otağında şamu naharın,
Kəsdiribsən yasdığının kənarın,
Eşidirsən şirin-şirin gövtarın,
Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var.

Dediyin qafiyə ona xoş gəlib,
Qaçan bəxtin indi sənə tuş gəlib,
Sevdalı başına tazə huş gəlib,
Təəccüb eylərəm bisyar-bisyar.

Səni pərivəşlər salıb bu halə,
Döndəriblər əlif qəddini dalə,
Çəkərdin onlardan həmişə nalə,
Nədir yenə dildə əzbər olub yar.

Xan qızı məhvəşdir, el bilir aləm,
Məhvəşlər atəşdir, bizik əqli kəm,
Yüz il xidmət edə oda bir adəm,
Yenə düşən dəmdə ona, bil, yanar.

Xudadan istərəm, versin muradın,
Yamanlığa hərgiz çəkməzəm adın,
Yolunda rəhmətik rənçi-ziyadın,
Mən çəkdim, o etdi məni şərmisar.

Özgə cəfalərim dursun kənarə,
Nə lazım hər birin salmaq şümarə,
Xeyr işinə onun mən o diyarə,
Şadü xurrəm getdim, qayıtdım bəs xar.

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmaq könlümdə ondan bir kədər,
Novcəvandır, təkdir, izədi davər,
Eləsin ömründə onu kamkar

Rəvadırmı çəkə bixurdu bixab,
Bəstəri-möhnətdə bu qədər əzab,
Duayi-xeyrinə eləyin şitab,
Siz də mənim kimi hər leylü nahar.

Belə pəriruyun, hec səni tari,
Rəvadırmı qəmdən sola üzəri,
Həm xələfdən xali ola kənarı,
Olsun ona Mövlam yavrü qəmxar.

Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna ol yar xahım,
Söylə ki, ey şahım, ey qibləgahım,
İncimə, gər etdim şikayət izhar.

CƏFƏRQULU XAN NƏVAYƏ

Hacıqulu səndən, ey tacı-sərim,
Ziyadə-ziyədə xürrəm olubdur.
Söz veribdir sizə qruzenştərn,
Poçotniklər işi möhkəm olubdur.

Dünən güzar etmiş idi bu yanə,
Çox söhbət eylədi Süleyman xanə,
Guya bu müjdədən olub divanə,
Papağı, saqqalı püfnəm olubdur.

Həmişə sizlərdən eylərdi qiybət,
Derdi verməz sər qədər nə qiymət,
Hanı onda indi əvvəlki halət,
Bir əcayib məddah adəm olubdur.

Bundan əqdəm on put qədri həlviyyat,
Mirpənçəyə sizdən olubdur soqat,
Döşüyəndə Hacı qutuya qat-qat,
Nisfindən artucaq bil kəm olubdur.

Dedi hərgiz etdim onda bu işi,
İndi dəyişmişəm belə rəvişi,

Mən olmasam xana ixlaslı kişi,
Köhnə niyyətlərim bərhəm olubdur.

Pənah xan nəslindən dəxi bir adəm,
Tövbə etdin, aldatmayan dəmadəm,
Hacıyi-möhtərəm, qibleyi-aləm,
Guya İbrahimi-Ədhəm olubdur.

Bundan belə olsun sizə bəşarət,
Hacı olub indi əhli-kəramət,
Gərək ola ona hər yerdə hörmət,
Çanibi-devlətdəm Əkrəm olubdur.

Qruzenşternə bizdən bir namə
Gərəkdir yazıla, yetə əncamə,
Yəqindir yetirür işin itmamə,
Zəxminə vədəsi mərhəm olubdur.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

Həsən bəy Məlikov Zərdabi [miladi]1837-ci ilin noyabr ayının 12-sində Göyçay qəzasının Zərdab adlı kəndində anadan olmuşdur. Atasını Səlim bəy, babası isə Rəhim bəydir. Rəhim bəy Zərdab kəndinin mülkədarlarından idi. Səlim bəy ədəbiyyat dostu (ədəbiyyat sevən), həm də öz mühitinə görə bir əndazəyə qədər fikri açıq bəylərdən idi.

Hələ gənc ikən atasının ağzından tarixə və ədəbiyyata aid bir çox parçalar öyrənən Həsən bəy biliyini artırmağa müvəffəq olmuşdu. Həsən bəy mütədavil qaidə üzrə 7-8 yaşlarında əski məktəblərin birinə verildi. Amma orada “Quran”, “Gülüstan” və “Şahnamə” kimi özgə və yad dillərdə yazılmış əsərlərdən bir şey anlamadığı kimi məscidlərdə eşitdiyi moizələrdən də bir şey dərk edə bilmədi. Odur ki, həm məktəbdən, həm də məscidlərdən diksinərək nifrət etdi. Səlim bəy [miladi] 1852-ci ildə Həsən bəyi Şamaxı şəhər şkolasına qoydu. Həsən bəy də şkolada böyük müvəffəqiyyət qazanmağa müvəffəq oldu. Bu müvəffəqiyyət [xoşbəxtlik nəticəsi olaraq] o vaxtın Qafqaz ölkəsi Maarif müdiri olan baron Nikolayın nəzər-diqqətini cəlb etdi və çox çəkmədən Həsən bəyi

Tiflisə apardaraq hökumət xərciylə gimnaziyanın beşinci sinfinə qəbul etdirdi. Həsən bəy 1861-ci ildə Tiflis gimnaziyasını qurtarmağa müvəffəq oldu. Yəne Hökumət hesabına olaraq Moskva Darülfünununun təbiyyət və riyaziyyat fakültəsinə daxil edildi və darülfünunu birincilik qazanmaqla qurtardı. Və qurtararkən professorluğa namizədlik ləyaqət və şərəfini kəsb etməyə müvəffəq oldu.

Həsən bəy Moskvadan qayıtdıqdan sonra Tiflisdə “Mejevoy Palata”ya daxil oldu. Bu idarədə ədalət namına bir şey görmədiyindən 1867-ci ildə [əvvəlki] vəzifəsindən çıxaraq Bakıda “Quberniski pravleniya” idarəsində çalışdı. Burada da bir çox düşmənlər qazandığından istefa verməyə məcbur oldu. Bir müddətdən sonra Quba məhkəməsinə katib oldu. Rus dilindən və qanunundan məlumatları olmayan kəndlilərin dilmaclar və advokatlar əllərində didildiklərini (soyulduqlarını) görərək bunlara dili və qələmi ilə hədsiz kömək etdi. Pulsuz, parasız ərizələr yazmaqla işlərini yönünə qoydu (yoluna qoymağa başladı). Nəticədə düşmənləri tərəfindən bir gecə evində oturarkən atdırıldı. Və xoşbəxtlikdən güllə dəyməyib Həsən bəy ölümdən qurtardı.

Həsən bəy üçün artıq Qubada yaşamaq mümkün deyildi. Odur ki, Bakıya köçərək gimnaziyanın

təbiyyət müəllimi oldu. Burada da bir çox dəyərli xidmətlər göstərərək pulsuz qalmış tələbələrə maddi və mənəvi köməklik etdi. Səhnədə ilk dəfə olaraq Mirzə Fətəlinin komediyalarını oynatdı. Hasil olan mədaxili də pulsuz tələbələr arasında bölüşdü. Bir azdan sonra Cəmiyyəti-xeyriyyə açmaq fikrinə düşdü. Və min zəhmət və məşəqqətdən sonra icazə almağa müvəffəq oldu. 1872-ci ildə Qafqaz şəhərlərini dolaşib Cəmiyyətə ianə topladı. Bir müddətdən sonra ana dilində bir qəzetə nəşr etmək fikrinə düşdü. Bu barədə 5-6 il çalışdı. Nəticədə 1875-ci ildə “Əkinçi” adlı türk qəzetəsinin birinci nömrəsini çıxarmağa müvəffəq oldu. [O andan etibarən] bütün səy və qüvvətini qəzetəyə sərf edərək heç bir zəhmətdən çəkinmədi. Şəxsən İstanbula gedərək qəzetə üçün təzə hürufat gətirdi. [Qəzetəsi ilə Azərbaycan xalqına bitməz və tükənməz xeyirlər və mənfəətlər verdi.] Yazıları ilə xalqın gözünü açdı. Həsən bəyə və onun nəşr etdiyi qəzetəsinə hökumətin rəsmi sensorundan başqa ruhanilər, mülkədarlar, bəylər, ağalar, [qara fikirli ruslar, daşnak əqidəli ermənilərin] hər biri bir sensor kəsildi. Həsən bəy bunlar ilə də mübarizə apararaq faiq gəlmədə idi ki, birdən-birə gözlənilməyən böyük bir hadisənin şahidi oldu (hadisə baş verdi). O hadisə də 1877-ci ildə başlanan Rus və Osmanlı müharibəsi idi. (

1877-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müharibə başlandı.) Müharibə zamanı təzyiqlər daha da artdı. Düşmənlər də fürsətdən istifadə edərək bacardıqlarını əsirgəmədilər. Bu arada bir də Dağıstan iğtişaşı meydana çıxdı (əmələ gəldi). (Üsyançıların bəzisi sürgün, bəziləri də güllələndi. Bunların sırasında Həsən bəyin tələbələri də var idi). “Əkinçi” qəzetəsinin bağlanması çoxdan bəri bəhanə axtaran çar hökuməti qəzetəni bağlayaraq Həsən bəyə də Yekaterinador və ya Kutayis Gimnaziyasına müəllim getməyi təklif etdi. Göstərilən məmuriyyətlərə getmək istəməyən Həsən bəyin üstünə şiddətli bir surətdə jandarmalar tərəfindən [xəfiyələr qoyulub] təqib olundu. Nəhayət, məktəbdən istefa verərək Zərdab kəndinə köçməyə məcbur oldu. 1880-ci ildən etibarən Həsən bəy Zərdabda yaşayaraq Ucarda da vəkilliyə, advokatlığa başladı. Və məhkəmələrdə gördüyü ədalətsizliyi əvvəlcə “Обзор”, sonra isə “Новая обзор” qəzetələrində yazdı. Həsən bəy bu qədər ruhani və cismani çəkdiyi zəhmət və məşəqqətlərə davam edə bilmədiyindən fəlc xəstəliyinə mübtəla oldu. Və yenidən Bakıya köçməyə məcbur oldu. Bakıya gələrkən Bakı Dumasına seçildi. [Həsən bəyin seçilməsinə tərəfdar olanların çoxu anlaqlı rus və ermənilər idi.] Həsən bəy Dumada çalışarkən

xəstəliyinə baxmayaraq Peterburq, Bakı qəzetələrində də iştirak etdi. Başqa ictimai işlərdə də çalışdı. 1902-ci ildə Şamaxıda vəqə olan böyük zəlzələdən zərər görən əhalinin köməyinə gedərək onlara yardım etdi. Və 1906-cı ildə ilk dəfə olaraq Türk Müəllimlər Qurultayı çağıtırdı. Gözlənilən nəticəni hasil edəməyəcəyini hiss edən Həsən bəy qurultayı altdakı ilə təxir etdirdi. 1907-ci ildə İkinci Qurultay dəvət edilərkən xəstəliyi şiddət etdiyindən iştirak edə bilmədi. Həm dili, həm də əlləri hərəkətsiz qaldı. Və həmin xəstəlikdən 1907-ci ilin noyabr ayının 28-də vəfat etdi. [Təsyiyi- cənazəsi başqa cəmiyyətlərin, xalqlar nümayəndələrinin səmimi iştirakları ilə qayət parlaq və ehtiramlar ilə vəqə olaraq Bakıda dəfn edildi.]

Bitməz-tükənməz xidmətləri olan Həsən bəyin təbi-şeyri də var idi. Gah-gah sadə və açıq dildə mənzumələr yazardı. Mətbu olaraq “Gap” adlı bir kitabçası və qeyri-mətbu bəzi şeirləri vardır. Müfəssəl məlumat almaq istəyənlər qəzetələrə, “Əkinçi” qəzetəsinə və Azərbaycan mətbuatının əlli illiyi münasibəti ilə “Kommunist” qəzetəsinin “Əkinçi” adlı 1926-cı ildə nəşr etdiyi kitabçaya müraciət etsin.

GAP

Ey arif olan, söylə o nadanə nəsihət
Kim, getsə dəm əldən, dəxi düşməz ələ fürsət,
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng, deyirlər.

Dəhrin qurulub çünki ülum ilə binası,
Rövnəq tapub elmiylə hamu millət əsası,
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng, deyirlər.

Zülmət məgər bizlərə irs ilə ətadır?
Bu qəflətə uymaq məgər islamə rəvadır?
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng, deyirlər.

Düşdü qabağa elm ilə hər milləti-naşı,
Kim saldı bizim başımıza, bəs, belə daşı?
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng, deyirlər.

Qaldıq geri, göz bağlı, yürək dağlı, dili lal,
Heç firqə üçün olmasın, Allah, belə əhval,
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng, deyirlər.

FATI XANIM KƏMİNƏ

Fatı xanım, Mirzə bəy Baba ləqəbiylə məşhur olan Mirzə Zəkəriyyənin qızıdır. Mirzə Zəkəriyyə isə Qarabağın xoşnəvis mirzələrindəndir ki, bir müddət Cəfərqulu xanın münşisi olmuşdur.

Şairəmizin əsl adı Fatmadır. Lakin el arasında Fatı xanım adıyla məşhurdur.

Şeirdə Kəminə təxəllüsünü qəbul etmişdir.

Kəminə, 1845-ci ildə Şuşanın Mijdilli məhəlləsində dünyaya gəlmişdir. Ərəb, fars və türk dillərini öz atası Mirzə Zəkəriyyədən oxumuşdur.

Kəminə, Qarabağ müəllimlərindən Saracıqlı Mirzə Sadığa getmişdi. Bundan dörd oğlu və dörd qızı olmuşdur.

Mirzə Sadıq, fars, rus dillərini mükəmməl bildiyi üçün məşhur Nobelin Məşhəddəki neft kontrasındakı şöbələrin birinə dəvət olunaraq müdir təyin edilmişdi. Lakin, Mirzə Sadıq çox keçmədən Məşhəddə vəfat etdi və Kəminə ilə yalnız iyirmi il baş yoldaşı ola bildi. Kəminə də ərinin vəfat etməsi münasibətilə Şuşadan, istəkli oğlu Əşrəf bəy ilə bərabər əvvəl Aşqabada, oradan da durmadan Məşhədə getdi. Və Mirzə Sadıqın işlərini yönünə qoyub Aşqabada qayıtdı. Və qardaşı Yəhya bəyin evinə düşərək Mirzə Sadıqın yasını

saxladı. Mən o tarixlərdə on yaşlarında idim. Və Yəhya bəy atamın yaxın dostlarından olduğu üçün, öz oğlu, Zəkəriyyə bəy ilə mənə xüsusi olaraq ədəbiyyat dərsi verirdi. Kəminə ilə mən ilk dəfə həmin bu təğriyədə tanış oldum. O, təmkinli, vüqarlı bir qadın idi.

Kəminə, Mirzə Sadıqın vəfatından sonra çox mütəssir olmuşdu. O, səkkiz nəfərdən ibarət bir ailəni idarə etməli idi. Odur ki, Yəhya bəy onu bir müddət Aşqabadda yubandırmağı vacib bildi. Təəssüf olsun ki, bir neçə aydan sonra Kəminəyə çox böyük bir faciə üz verdi. Bu da Kəminənin fəvqəladə istədiyi oğlu Əşrəf bəyin rus zabitləri tərəfindən öldürülməsindən ibarət idi. Növbəti Aşqabad iskaçkasında, iştirak etmək üçün Əşrəf bəy, dayısı Yəhya bəyə müraciət edərək izn istədi. Yəhya bəy də yenicə atasını itirmiş olan gənc Əşrəf bəyin qəm-qüssəsini dağıtmaq və başını qarışdırmaq üçün istər-istəməz razılıq verdi. O tarixdə Əşrəf bəy 18 yaşlarında idi. Uca boylu və fəvqəladə gözəl bir cavan idi. Özü də Şuşadakı tay-tuşlarının içərisində birinci minicilərdən hesab olunurdu. Əşrəf bəy, qaşqa qara kəhərin üstündə, əynində qara rəngli çirqazqa, başında ağ papaq, əllərində ağ əlcək olduğu halda meydana girən kibi, bütün tamaşaya yığışanların və xüsusən, çapış, yarış müsabiqəsinə çıxacaqların bir çox cəhətdən diqqətini cəlb etdi. İştirak edəcək bəzi rus

zabitlərinin Əşrəf bəydən gözləri su içmirdi. Onlar düşünməyə və gizli olaraq deyilməyə başlamışdılar. Lakin vəqt az idi. O dar macalda, Əşrəf bəyin iştirak etməsinə mane olmağa, əngəl törətməyə nə mahna və nə də imkan var idi. Bir neçə dəqiqədən sonra cilov gəmirən atların cilovları buraxıldı. Nəticədə Əşrəf bəy üç aylamı (кырк) üç dəqiqədə aylanaraq baydağın altından keçdi. Və birinciliyi qazandı. Üç min manat pul və bir qızıl saat ilə təltif olundu. Hər il birinciliyi qazanan general-mayor Daniloviçin atı isə bu il yalnız üçüncülüüyü qazana bildi. Bu müvəffəqiyyəti əldə bəhanə edərək Əşrəf bəyi bir çox cəhətdən səmimi və ya qeyri-səmimi təbrik edərək əlini sıxanlar oldu. Bunların içərisində ceneral Daniloviçin atını çapan zabit ilə müsabiqədə iştirak edən digər çar zabitləri və onların dostu olan bəzi xanımlar da var idi. Kəkilini üzünə töküb, başını döşünə qanıraraq dırnaqlarının ucunda naz ilə yürüyən qaşqa qara kəhərin belində, Əşrəf bəy laçın quşu tək xüsusi bir vəziyyət almışdı. Ay çevrəsini halə alan kibi, Əşrəf bəyin yan-yörəsini tamaşaçılar bürüyərək, onu üzük qaş kibi araya almışdılar. Bu hal, mükafata nail olmayan rus zabitlərinə daha çox təsir etdi isə də, üzə vurmədilər. Lakin ceneral Daniloviçin iştirakı ilə o axşam gizli bir nəqşə çəkilərək ifasına hazırlandılar.

Rus zabıtləri Əşrəf bəyi təbrik etmək üçün onu qonaq adıyla Aşqabadın məşhur birinci bağı olan “Köyşi” bağına çağırdılar. Və həməən gecə onu o bağıda xəncər ilə doğradılar. Bu qanlı faciədə 9 zabit ilə, altı qadının iştirakı müəyyən edildi. Cinayəti zabitlərin birisi boynuna aldı. Və o birilərinin azad olmasını məhkəmədən xahiş etdi. Məhkəmə bu zabitə iki il iş verdi ki, başqa bir şəhərdə gedib havasını dəyişsin. Və bir neçə aydan sonra ceneral Daniloviçin köməkçiliyi ilə o zabit bağışlanaraq Mərv şəhərinə qaytarıldı.

Yəhya bəy, öz bacısı Kəminəni ovutmaq və başını dönük etmək üçün iki ildən artıq Aşqabadda və öz evində saxladı. Kəminə dünyalarca istədiyi oğlunun faciəsinə dözə bilmirdi. Odur ki, mərsiyə məclislərinə çox gedirdi. Qardaşı da ona mane olmurdu. O tarixdə Aşqabadda hər gün bir neçə evdə mərsiyə oxunmaq moda şəklini almışdı. Növbə ilə il uzununu mərsiyə məclisləri düzəlirdi. Bundan başqa, Kəminə, qardaşı Yəhya bəyin evində olan ədəbi və elmi məclislərdə aktiv surətdə iştirak edərək Glibgirdi “Babi”lərin məşhur alimi olan “Mirzə Əbülfəz”in Aşqabada gələrək təbliğat aparması münasibətilə Yəhya bəyin evinə yığılan böyük yığın caqda, Mirzə Əbülfəzlə cavab verən və onun iddialarını möhkəm, elmi və əqli dəlillər ilə cərh və rədd edən

yalnız iki adam idi. Şirin, aslanın erkəyi, dişisi olmaz qəbilinən, onların biri Yəhya bəy Tahirov, biri də onun bacısı olan şairimiz Fatı xanım Kəminə idi. Kəminə bu böyük yığıncaqda da üzü açıq oturmuşdu. Buna da o tarixlərdə böyük cürət və cəsarət lazım idi. Kərimənin şairəliyi irsidir. Onun ulu babalarının biri şair olduğu kibi, atası Mirzə bəy Baba və qardaşı Yəhya bəy də şair idi. Əşrəf bəyin faciəsinə Natəvan Şuşadan bir ürək yandırıcı mərsiyə yazıb Kəminəyə göndərmişdi. O tarixlərdə Məşhədə getmək üçün Aşqabada gələn Şəkili İsmi bəy nakam faciədən xəbərdar olduğu kibi, şəxsən baş sağlığı verməyə gələrək Əşrəf bəyə yazdığı mərsiyəni də təqdim etdi. Kəminə Şuşaya getdikdən sonra da hər il öz evində mərsiyə oxudurdu. Bununla da başını ovudurdu. Və mərsiyəyə gələn kişilərdən də üzünü örtmürdü. O tarixdə Kəminə ilə evlənmək istəyənlər də az deyil idi. Onların birisi də Mirzə Rəhim “Fəna” təxəllüs idi. Kəminə isə Əşrəf bəyin faciəsindən sonra bu xəyalda deyil idi. Ömürünün axırına kibi daha başqa kişiyə getmədi. Odur ki, başqalarının elçisinə rədd cavabı verdiyi kibi, Mirzə Rəhimin elçisinin etdiyi təklifini də rədd etdi. Mirzə Rəhim bu hadisədən pərt olaraq sisindi. Və Kəminəni həcv edərək lataylata başladı. Mirzə Rəhim həcvində Kəminəni töhmətləndirdi (...). Kəminə tərəfindən şiddətli cavab

alan Mirzə Rəhim Fəna, çox irəli olaraq Hacı Seyid Əzimin taziyanəsinə məruz qaldı. Kəminə dərs savadlı, bilikli, məlumatlı, hazırcavab bir şair idi. Bir divan qədər şeirləri vardır ki, qeyri-mətbudur. Kəminə vurğun (удар) xəstəliyindən (1898)²⁰-ci ildə Şuşa qalasında vəfat edərək Mirzə Həsən qəbirstanında basdırılmışdır.

NƏVVABA CAVAB

Dutan camii-peyapey saqi xoşrəftar olmazmı?
Meyi gülgün ilə əldə qədəh sərşar olmazmı?

Gəhi dövrü-qəm içrə, gəh nəqşi-eyşu işrətdə,
Dolanan daima pərgar tək pürkar olmazmı?

Şərabi-təlxi-mərd əfkən alan kəs saqiyyi-qəmdən
Ola gər məstü-ləqəl yenə huşyar olmazmı?

Yatan kəs xabi-qəflətdə bəstəri-qəmdə,
Nəsimi-sübh də dəysə miri-mən bidar olmazmı?

²⁰ Əlyazmada tarix yazılmamışdır. – Ş.A.H.

Eşitsə “ləntərani”, baz ərəni Tur, Musa tək
Hərif içrə məgər bir talibi-didar olmazmı?

Nə bədgudur mənə mane, nə qəflətdir, aya Nəvvab!
Həmişə möhnəti-hicran çəkən bimar olmazmı?

Qalubdur Şişədə mey tək qəmu əşari-sərbəstə
Səbəb olsa qəmusi açılib işhar olmazmı?

Yazubsan xətti-naməqbul ilə əşari namətbu,
Kəminə şairan yanında bimiqdar olmazmı?

QÜDSİYƏ NƏZİRƏ

Cana, bu nə cadudur qaşü göz arasında,
Nitqin tökülür görcək, hərdəm söz arasında.

Gər görsə Züleyxavü Yusif səni bəzmində,
Məbhut qalar, billah, yüz min qız arasında.

İnnab ləbin, cana, təşbih edib aşıqlər,
Nar danəsidir guya, donmuş buz arasında.

Ey dil, eləmə, bəsdir, nalən yerinə yetdi,
Saldın özün odlarə, yanan köz arasında.

Əhdində vəfa varsa, məbhut nə durmuşsan,
Var kuyinə yügür yort, canın öz arasında.

Xuni-ciyərin gözdən ol qədər rəvan olmuş,
Laf etmə, Kəminə, çox, gəl, düş, üz arasında.

Yarəb, məni cəfaya salan şad olmaya,
Səyyadi-zülmə seyd olub azad olmaya,

Qəhri-Xuda düçarı ola, ta ki, ömrü var,
Ol qeyddən xilasına imdad olmaya.

Huri misal salim ola əhli-rüzgar,
Bəlkə cahanda zülm ilə bidad olmaya.

Hər kimsə gər xərab qala bir könül evin,
Dünyavü axirət evi abad olmaya.

Bülbül təəşşüqün gülə bilməzdi bağban,
Bağ içrə gər nəva ilə fəryad olmaya.

Bu çərxi-kəcmədardə dirinə rəsmidir,
Bir yar ki vardır, onu bərbad olmaya.

Əhli-Xuda, Kəminə, cəfa görsə, səbr edər,
Yarəb, görüm ki, gümrühi irşad olmaya.

HƏSƏN QARADAĞSKI

Həsən Qaradağski, Qaradağlı Məhəmmədqulu xanım nəvəsi, Hüseyน์əli xanın oğludur. Məhəmmədqulu xan, İran sərdarlarından olub Rus və İran müharibələrinin birində rusların əlinə əsir düşmüşdür. Əmr mövcibincə, bir müddət Peterburğ və Tiflis dustaqxalarında dustaq edilmişdir.

Atalarını qurtarmağa vasitələr axtarmaq üçün Məhəmmədqulu xanın böyük oğlu Hüseyน์əli xan Şuşaya, kiçik oğlu, Məhəmməd Hüseyน์əli ağa da Qaradağdan Tiflisə gəlmişlər. Bunlar məqsədlərinə nail olmadan Məhəmmədqulu xan Tiflis dustaqxanasında vəfat etmişdir. Bu hadisədən bir az sonra, 1819-cu ildə Hüseyน์əli xan Şuşanı bəyəndiyi üçün Qaradağdan köçüb Şuşa şəhərində sakin

olmuşdur. Məhəmməd Hüseyn ağa da Tiflisi məskən etmişdir.

Qaradağskinin adı Həsənəli xandır. 1845-ci ildə Şuşa şəhrinin “Tazə məhəllə”sində anadan olmuşdur. Qaradağski, hələ ana boyunda ikən atası ölmüş və dünyaya gəlmədən yetim qalmışdır. Yetimlik zamanında fəvqəladə zəhmət və məşəqqət çəkmişdir. Nəhayət, əmisi Məhəmməd Hüseyn ağa Şuşaya gələrək ona bir az kömək etməyə imkan tapa bilmişdir. Lakin Qaradağskiyə bol-bol maddi və mənəvi kömək edən Qarabağlı Mirzə Ələkbər İranda təhsil etmiş və o zamanın məşhur ürəfa və məktəbdarlarından sayılırdı. Qaradağskinin təlim və tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olaraq ərəb, fars və türk dillərini ona öyrətmişdir. Bu şəxsin sayəsində Qaradağski dirçələnərək cərgəyə keçməyə müvəffəq olmuşdur. Şuşa məktəbini bitirdikdən sonra əmisi Məhəmməd Hüseyn ağa onu Tiflisə apardaraq qaradsqoy uçilişiyə qoymuşdur. Fitrətən zəkavətli və qabiliyyətli olan Qaradağski qaradskoy uçilişini də bitirməyə müvəffəq olmuşdur.

Qaradağski bir az sonra vəkilliyə hazırlanaraq imtahan vermişdir. Bir müddət vəkillik edərək, nəhayət, xoşlanmadığından buraxmış və maarifə sarılmışdır.

Qaradağski əski məktəblərin üsuli-cədidə çevrilməsində xidmətlər etmişdir. Və ömrünün axırlarına kibi müəllimlikdən əl çəkməmişdir.

1) Məktəblilər üçün çocuq ədəbiyyatı yazmışdır.

2) Uşaqların qüvvələrini nəzərə alaraq iki cilddən ibarət “Vətən dili” adlı dərsliklər tərtib etmişdir.

3) Rus ədəbiyyatı ilə uşaqları aşina etmək üçün Kırlovu başdan-başa türk dilinə çevirmişdir.

4) “Tərcüman” qəzetəsinin “Aləmi-sibyan” adıyla nəşr edilən əlavəsində iştirak edərək şagirdləri savadlandırmışdır. Qaradağskinin bunlardan başqa da maarifə xidməti olmuşdur. O, “Əkinçi” və “Tərcüman” qəzetələrində aktiv olaraq iştirak etmişdir. İlk dəfə olaraq 1892-ci ildə Mirzə Fətəli Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər” adlı komediyasını Şuşada oynatmışdır. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində də iştirak etmişdir.

1928-ci ilə kibi mən Qaradağskini görməmişdim. O tarixdə Şuşada ilk görüşümüz vaqə oldu. Xəstəlikdən yenicə ayağa durmuşdu. Qaradağski, xoşxülq, xoşluq bir kişi idi. Yaşının çoxluğu hafizəsinə təsir etməmişdi. Başına gələnləri və xatirələrini yazan olsa idi, böyük bir kitab əmələ gələrdi. Mirzə Fətəliyə

xüsusi bir hörmət bəsləyirdi. Söhbət arasında özünün Nəcəfqulu xan “Sərşar” təxəllüs ilə əmiuşağı olduğunu qeyd etdi. Sərşar Vaqif müasirlərindəndir. Qaradağski “Məclisi-üns” üzvlərindən idi. Fatı xanım, Mir Möhsün Nəvvab, Sədi Sani, Mirzə Nuri və sairə ilə yaxın dost idi. Bunlar ilə müşairələri olmuşdur. Vəfatı 1929-cu ildə Şuşada vəqə olaraq şəhərin “Musa bəy” adlı qəbiristanında dəfn olunmuşdur. Şeirdə işlətdiyi təxəllüsü “Qaradaği”dir.

BƏRGÜŞADLI FƏTƏLİXANOV NURULLA BƏY

Nurullah bəy, gəlib düşdüm novruzə,
Çox görünür gülüzarı novruzun.
Həmdəmi yox, munisi yox, neləyim,
Heç bulunmaz qəmküsarı novruzun.

Təkfini məxluqə qoyan dəmdə əl,
Xalqi biniyaz, həyi ləmyəzəl,
Ərsei-aləmə düşüb bibədəl,
Yeri, yurdu kəştəsarı novruzun.

Çiçəklər açılıb qalıbdır ələf,
Zavalə gəlməsin, olmasın tələf,
Səlsəbil tək cari olub hər tərəf,
Axışırıqlar bulaqları novruzun.

Səhər-axşam çıxıb hər yan dolanır
Çəməndə gəzişib şəhə bulanır,
Kənardan baxanın ağzı sulanır,
Qəribədir ünəsləri novruzun.

Mən burada artıq qalan deyiləm,
Nahəq durub ona, buna əyiləm,
Yaxşı olur bəri başdan çəkiləm
Mən olmayam günəhkarı novruzun.

Çəməndir başa-baş gülşəni-işrət,
Naleyi-bülbüldən qeyrə nə ləzzət?
Bulunmaz kimsəyə kimsədən vislöt,
Satası yox aşikarı novruzun.

Hal əhlinə yoldaş gərək əhli-hal,
Olsun gərək nə ha belə bu minval,
İndi gəlib bura dolub əhli-qal,
Həddən aşıb dilazarı novruzun.

Vətənim Qaradağ, məskənim Şişə,
Bu yerdə nə sənət, nə də bir peşə,
Yamanca gəlibən düşmüşəm işə,
Qəribəyəm mən bikarı novruzun.

Begzadov sudya gəlibdir məni,
Görməyə istiyir bir də ol səni,
Buna görə göndərirəm gədəni,
Gələ bir də mülkədarı novruzun.

Əbrvəş mah üzünə zülf salanda sayə,
Sanasan, ay dutulub şur düşüb dünyayə.

Düşsə bir tar talindən üzünə tari bilir,
Ləkələr zahir olur nəqs yetir ol ayə.

Gərçi İsa dəmi çox mürdələr ehya eləyib,
Özü əhya olu, gər yetmə dəmin İsayə

Yığılıb dövrəsinə bir neçə dilbər, guya
Düxtəri nəşi alıb sanki Çüdey ortayə.

Naz edib fəxr qıla çərxə bu yer kim yeridir,
Gəlməz onda gəzünən mehrü mah üzlü saya.

Üzmərəm, tarı bilir, daməni vəslindən əlim,
Götürə Ruhüləmin göydən əgər min ayə.

Var idik bundan əzəl biz nə gözəl həmxanə,
İndi biganə sifət gözləmirik həmsayə.

Baş çəkib aşiqdən, beylə xuraman gəzmə,
Salma, ey sərvi, məni mərəkəyi-kübrayə.

Sən hara, sərvi hara, qaməti-movzun hara?
Bu xuraman gəzişin nisbəti yox tubəyə.

Mən hara, eşq hara, dilbəri-məhruj hara?
Nə yaman yerdə yenə düşdü başım qovğayə.

Necə təqir qılım vəsldə hicran şərhin,
Dərdi-hicrü qəmin, ey dust, gəlirmi sayə?

Görməmiş mehrü vəfa çorü cəfa çəkmək üçün,
Belə zahir ki, Qaradağı gəlib dünyaya.

ABBAS AĞA NAZİR

Abbas ağa Nazir, öz zamanının məşhur əfəndilərindən sayılan Mirzə Nəbi əfəndinin oğludur. “Qayıb” adlı bir adamın nəslindən olduğu üçün familiyası Qaibov, təxəllüsü isə “Nazir”dir. Məşhur Molla Vəli “Vidadi” də Nazirin ana babasıdır ki, bunu özü qeyd etmişdir:

Ana cəddin mənim Vidadidir,
Nəzm və şeirin o ustadıdır.

Nazir 1849-cu ildə Qazağın “Salahlı” adlı kəndində anadan olmuşdur.

Vətənim qəryeyi-Salahlıdır,
Suyu “Kür” adlı gur axan sudur,
Bu yerin əhliydi “Molla Pənah”,
Şəxsi “Vaqif” təxəllüs ol agah.

Nazir, ibtidai təhsilini Qazaqda Hüseyn Əfəndi Qaibovdan almışdır. Qazaqda olarkən Nazir, Hüseyn Əfəndidən ilk əvvəl Füzulinin “Leyli Məcnun”u, sonra Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”ını, daha sonra Caminin “Yusif və Züleyxa”sını oxumuşdur.

Mən də oldum Füzuliyə aşiq,
Necə Qeys oldu Leyliyə aşiq,
Bəni beyt nəzmi-türk oldur,
Şüəramız üçün o bir yoldur.

Nazirin müəllimi olan Hüseyn Əfəndi, çox keçmədən Zaqafqaz müftisi tərəfindən öz təxt idarəsində olan məktəbə müəllim dəvət edilmişdir. Hüseyn Əfəndi də köçərkən həm özünün, həm də müftisin qohumu olan Naziri də özü ilə bərabər Tiflisə aparmışdır.

Oldu təyin cü müfti, Qafqaz,
İbn Osman Məhəmməd Muxtar.
Yəni şair Vidadinin nəvəsi,
Ki onun zində cəvahir nəfəsi.
Etdi ustadıma mənim təklif,
Ki aparsın o Tiflisə təşrif.

Nazir təhsilinin məbədini Tiflisdə bitirmiş, həm də orada kifayət qədərincə rus dilini öyrənə bilmişdir.

Rus dilini öyrənib kifayət qədər,
Almadım sonra da dəxi dərs digər.
Yaşım on səkkiz olmuş idi tamam,
Məktəbin, elmin eylədim itmam.

Nazir təhsilini bitirdikdən sonra yenə Qazağa qayıtmışdır və bir azdan, yəni 1869-cu ilin sonlarında atası öldüyündən vəziyyəti ağırlaşmışdır. 1874-cü ilin əvvəllərində isə ikinci dəfə olaraq Tiflisə köçmüşdür. Mirzə Nəbi Əfəndinin vəfatından sonra Nazir çox çətinliklər çəkmişdir. Artıq Qazaqda yaşaması müşkül olmuşdur və özünə münasib bir iş tapılmamışdır. Nazirin atasının dostu və Zaqafqaziyanın ikinci müftisi Şirvanlı Hacı Əbdülhəmid bundan xəbərdar olaraq onu Tiflisə aparmışdır. Nazir deyir:

Atamın üç sinə vəfatından
Keçmiş etdim dübarə tərki-vətən.
Oldu Qafqaza müfti sani
Hacı Əbdülhəmid Şirvani
Çün atamı tanırdı əvvəldən
Dostu idi onun qədimü köhən

Nazir, müftinin idarəsində çox çalışdıqdan sonra nəhayət “baş katib”lik vəzifəsinə qədər yüksələ bilmişdir.

Oldun şöylə rüz və şəbi rağib,
Oldum axırda dəxi baş katib.

Və bu tarixdən bir-iki il sonra Səltənət adlı bir qız ilə də evlənmişdir. 35 il tamam müftinin idarəsində ömrünü sürüdən Nazir, altmış yaşlarına yetdikcə şairlik eşqinə düşərək şeir deməyə başlamışdır. Buna da 1905 revalyutsiyası bais olmuşdur.

Göstərib meylü şövqü rəğbət tam,
Etdim əlnəfseyi-mətləbə iqdam.
Min doqquz yüz üzrə yeddi sənə
Keçmiş etdim şüruh mən süxənə.

Nazir, “Şahnamə”nin bir çox hissəsini hafizdən bilərdi. “Təqarib” bəhrinə də aşına idi. Odur ki, “Rüstəm və Söhrab” dastanını tərcüməyə başlayaraq özünü sınaı. Həm də bir əndazə müvəffəq oldu.

Beş ayın müddətində nəzm təmam
Oldu iş, tapdı müxtəsir əncam.
Adladım onu “Rüstəm və Söhrab”
Şeirə etdim bunun ilə iqdam
Fövt olmuş ikən gözəl əyyam.

Nazir, “Rüstəm və Söhrab” dastanından sonra yenə “Molla və Şeytan”, “İki qardaş” mənzum hekayələrini və Tolstoyun “Çoqmu lazımdır adama topraq” hekayəsini nəzmən tərcümə etmişdir. Bundan başqa bir neçə yüz türkcə rübailər və nəhayət, öz tərcümeyi-halı ilə bərabər bəzi mətləbləri havi mənzum “Bəyani-hal” adlı bir əsər yazmışdır. 1919-cu ilə kibi yüzünü görmədiyim Nazir ilə həməən ildə Bakıda tanış oldum. Nazir mənimlə üçün Qazaqdan Bakıya gəlmişdi. Görüşmədən məqsədi əsərlərinin imtiyazını mənə vermək idi. Nazirin həyatı Qazaqda çətinlik ilə keçirdi. Bu tarixdə Qazağa Xoyski Rüstəm xan Müsavat hökuməti tərəfindən qubernator təyin edildi. Xoyski qışın oğlan çağında Naziri oturduğu evindən

çölə tökdürüb otaqları qapsadı. Qarın altında qalan Nazir xəstələnərək bir neçə gündən sonra Qazaqda vəfat etdi. Şairin bütün əl yazıları xüsusi kitabxanəmədir.

Tabeyi-Gəncədir, Mahalı Qazax,
Ki o yerdə Nizami oldu qonaq²¹

Aqibət oldu anda həm mədfun,
Bir uçuq qəbri var nişan əknun.

Şaira, ruhun olmasın rəncə,
Qədrini bilmədiysə gər Gəncə.

Gövhərin qədrini bilər sərraf,
Şairin - əhli mərifətəl-saf.

²¹ Nizami Gəncəyə qonaq gəlməmişdir. Gəncə Nizaminin ata-babadan belə doğma yurdudur. – (Mümtaz)

Çu gər qəbrin oldiysə viran,
Qəm deyil, gənc içindədir pünhan.

Bu müşəxxəsdi cümlə insanə,
Gəncin olur məkanı viranə.

Olmasaydı xərabə gər Gəncə,
Olmaz idi məkan sən Gəncə.

Gəncənin həm cuvarıdır Qarabağ,
Qonşusudur, yaxın, deyildir uzağ.

Nə Qarabağ o mərifət bağı,
Mədəni-fəzl Şişənin dağı.

Məsqətəl-ras Zakirü Asi
Məxzəni-şeyri-nəzm dəryasi.

Vaqif etmiş onu pənahü məkan,
Olmuş ol yerdə tabi-dürəfşan.

Köçübən qəryəyi-Salahlıdən,
Dutmuş anı özünə tazə vətən.

Qaldır əflakə Burakın, ey Qarabağ,
Şeirdən, nəzmdən yapıb uca dağ.

Əsgərardan olur o çox möhkəm,
Edəməz top-tüfəngin onu bərhəm.

Gələ gər yüz Ağa Məhəmməd xan,
Verəməz şeir qələsinə ziyan.

MİRZƏ ƏBDÜLXALIQ YUSİF

Əbdülxalıq Bakılı olaraq dirəgil Yəqubun oğlu və Eyvazın nəvəsidir. İçərişəhərdə dünyaya gəlmişdir. Atası, Bakı damojnasında dirəgillik edirdi. Əbdülxalıq ibtidai təhsilini içərişəhərli məktəbdar Mirzə Rzaquludan almışdır. Şeirdə işlətdiyi təxəllüsü Yusifdir. Bu təxəllüs atasının adı olan Yəqub ilə əlaqədardır. Şeirə başladığı tarixdən “Mirzə Əbdülxalıq Yusif” adıyla məşhur olmuşdur. Yusif ərəsəyə gəldikdə babiliyi qəbul etmişdir. Bu münasibətlə də Bakı damojnasının yanında bir baqqal dükanı açaraq həm ticarət, həm təbliğata başlamışdır. Və bu xüsusda atasının damojna işçiləri yanında olan hörmətindən də istifadə etmişdir. Bir müddətdən sonra təbliğat aparmaq üçün babilərin mərkəzi olan Aşqabada göndərilmişdir. Orada da yenə bir baqqal dükanı açaraq vəzifəsinə davam etmişdir. Mənim 13 yaşım var idi ki, Yusif Aşqabadda məşhur Milanlı Hacı Məhəmməd Tağının karvansarasının altında baqqallıq edirdi. Bir az sonra Təkə meydanına köçdü və “Əhli-İbrahim”ə qonşu oldu. Təbliğat üçün Təkə meydanı daha əlverişli idi. Mən babilərin əvvəl “Zəmini-əzim”, sonra “Məşriqəl-əzkar” adlanan ibadət xanalarının həyatindəki işkolda dərs oxurkən, Yusif tez-tez

“Gəlpayganlı Seyid Mehdi”nin yanına gələrək Şəkili Mirzə Ağabala ilə söhbət edirdi. Mirzə Ağababa işkolanın müdiri və “Mavərayi-bəhri-Xəzər” məcmuəsinin baş mühərriri idi. O tarixə kibi mən Yusifin şairliyindən bixəbər idim. O günlərdə Zəmimi-əzimdə “Gül bayramı” saxlandı. Bizi də dəstə ilə oraya apardılar. Yusif orada türk dilində babiliyi tərif edən bir şeir oxudu. O tarixdən etibarən mən də onun şair olduğunu bildim. Babilərin məşhur rəhbərlərindən olan Mirzə Əbülfəzl məxsusən Qarabağlı Yəhya bəy Tahir onu təbliğ etmək üçün Aşqabada gəlmiş zaman ağır bir məclis qurulmuşdu. Bu məclisdə Yəhya bəy haqqında əttadan nazil olan “lövh”ü Yusif oxudu, mən bu tarixdən etibarən də Yusifin mübəlliğ olduğunu öyrəndim. Yusif Aşqabaddan qayıtdıqdan sonra bir müddət səyyar mübəlliğ olmuşdur. Təbliğat üçün Qarabağ, Bərdə, Salyan, Göyçay, Astara və Ağdaş tərəflərinə dəfələrlə getmişdir. Sonra yenə Bakıda babilərin müsafirxanəsinə davam etdi. Yusif, Hacı Seyid Əzim, Molla ağa Bixud, Mirzə Səməndər və Cənnəti ilə müasir, həm də dost idi. Yusif əvvəllər həcv deməyə mail idi. Və yersiz olaraq Bakılı Məhəmməd Ağa Cürmi təxəllüsü həcv etdi. Cürmi, Yusifdən Seyid Əzime şikayət yazdı. Seyid Əzim də Yusifə bir həcv yazaraq nəsihət etdi. Aşağıdakı beylər o həcvdəndir:

Seyid: Məsləhətdir ki, bu şairliqivi tərک edəsən,
Tazə məz dur olasan geştiyə losmən Yusif.
Açasan bad əsən canibə yelkən, Yusif.
Edəsən dəhrdə Əfruxtə yüz atəşi-həcv,
“Cürmi”yə bil ki, olur bağı gülüstan, Yusif.
Bəs deyildirmi bizə tənəyi-ərbabi-səfa,
Bəs deyildirmi bizə möhnəyi-dövrən, Yusif.
Bəs deyildirmi ki, şairlərin çərx etdi zəlil,
Dili-əshabı-kamalı eləyib qan, Yusif
Biz nə lazımdı ki, bir-birimizi həcv qılaq,
Bir neçə əbləhü nadan ola xəndan, Yusif.
Nə hünərdir bu söyüş söyməyi hər kimsə
Bu kamal ilə deməzlər sənə loğman, Yusif.

Yusif babilərin bir məclisində Mirzə Səməndər ilə yan-yanaşa əksini çəkirmişdir. Bundan məlum olur ki, xərabati olan Mirzə Səməndəri də təbliğ etməyə hazırlanmış. Mən Yusifi bir də ikinci dəfə olaraq 1909-cu ildə Bakıda gördüm.

Babilərin müsafirxanəsinin yaxınlığında baqqal dükanı vardı. Tanışlıq verdim, tanıdı. Mənim xahişimə görə natamam olan divanını ortaya gətirdi. Şeirələrini oxudum. Və bəzisini çox bəyəndim. Gözəl şeirlər idi. Bir çoxunun da üzünü yazdım. Onlardan “Xoşdur”

rədifli bir qəzəlini Aşqabadda xüsusi vərəqlərdə nəşr etdirdim və tyatroda xalqa paylatdım. Bu qəzəl beynəlmiləl ruhunda yazılmışdır. Yusif ilə üçüncü görüşümüz 1917-ci ildə yenə Bakıda oldu. O, bu tarixdə dükanını yığaraq və rəsmi surətdə müsafirxanədə mübəlləğlik edirdi. 1919-cu ildə Mirzə Səməndər vəfat etdi. Mənim xahişimə görə Səməndərə bir maddə-tarix yazdı. O əsərin birinci sətri babilik ruhunda yazıldığı üçün nəşr etmədim. Yuxarıdakı tarixdən etibarən mən onun ilə tez-tez görüşürdüm və şeirlərini də zövq ilə oxuyurdum. Farsi və türki iki kiçik divan yazmışdır. Təəssüf olsun ki, şeirlərinin bir qismi dini mövzuda yazılaraq və babiliğin tərvidinə həsr edilmişdir. Vəfatı 1924-cü ildə Bakıda vaqə oldu və mənim xahişimə görə Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti, bir maddə-tarix yazdı.

Gül bərgi tər ləbindən alıbdır lətafəti,
Xurşidə mah arizin eylər izafəti.

Müjganlarında təbiydir bir cahan bəla,
Çeşmində məhvdir iki dünyanın afəti.

Mişgin saçından arizü alından, ey pəri,
Kəsb etdi mişg rayihəni, gül lətavəti.

Əbrulərin şəbihi olub taqi-Kəbədə,
Vəcihi budur ki, Kəbənin artmış şərəfəti.

Rəxşəndə mahə oxşadan olmuş üzün vəli,
Yerdən bu mətləbin göyəcən var məsafəsi.

Qaşın qılıc gücülə dutub külli-aləmi,
Eylər sərir səltənət üzrə xəlafəti.

Yusifdən ülfətin kəsəcəksən, eşitmişəm,
Ey məh, amandır, eyləmə böylə zərəfəti.

MİRZƏ ƏBDÜLQADİR VÜSAQI

Əbdülqadirin atasının adı Molla İsmayıl, təxəllüsü Vüsaqidir. Təxminən 1868-69-cu illərdə Xızı kəndində anadan olmuşdur. Molla İsmayıl Xızı kəndinin tanınmış məktəbdarlarından idi. Əbdülqadir ibtidai təhsilini ilk əvvəl öz atası Molla İsmayıldan almışdır. Bir az sonra ərəb dilinə daha ətraflı bələd olmaq üçün Quba qazısı Axund Zəkiddən ərəbcə oxumuşdur. Bir müddət Xızıda atasının yerində əski üsulda məktəbdarlıq etmiş və bu münasibətlə də “Mirzə Əbdülqadir” adlanmışdır. 1902-ci ildə Xızıda Bakıya köçmüş və Dağlı məhləsində yenə üsuli-qədim ilə bir məktəb açmışdır. 1905-ci ildə “Nəşri-maarif cəmiyyəti”nin açmış olduğu yeni üsul ilə iki illik pedaqoji kursuna daxil olaraq oranı bitirmişdir. Vüsaqi bu kursu qurtardıqdan sonra əski üsulu buraxaraq şagirdlərinə yeni üsulda dərs verməyə başlamışdır. Vüsaqi üsuli-cədid ilə dərs verməkdə göstərdiyi ləyaqət və qabiliyyətinə görə 1908-ci ildə Səadət məktəbinə dəvət olunaraq müəllim təyin edilmişdir. Mirzə Əbdülqadir Səadət məktəbində şagirdlərə dərs verməklə bərabər onların əxlaqi tərbiyəsinə də son dərəcə diqqət verirdi. Belə ki, bəzən sinifdə yeri

gəldikdə dərsi, şagirdlərin tərbiyəsinə və gələcəkdə cəmiyyətdə tutduqları vəzifələrə dair söhbətlərlə əvəz edirdi. O zaman Səadət mədrəsəsində cümə və bayram günlərində xalqa görə açılan məclislərdə şagirdlərə seçilmiş şeirlər əzbərlətdirərək kürsüdə oxutdurardı. Özü dərs zamanı şeiri çox gözəl oxuduğu kibi, şagirdlərindən də həmişə şeirin düz və səliqəli oxunmasını son dərəcə tələb edərdi. Dərs zamanı şagirdlərini yorğun görəndə arada lətifələr deməklə onları kəsəldən çıxarırdı. Dərsindəki intizam və müəllimlikdə olan qabiliyyəti sayəsində şagirdlər onu yorulmadan dinlər və diyəcəgi dərslərin tez-tez gəlməsi vaxtını gözləyərdilər. Mirzə əsəbi olmaqla bərabər son dərəcə mütəvaze və gülər üzlü idi. “Şah İsmayıl” və “Seyfəlmülk” adlı iki opera yazıb qurtarmışdır. “Yusif - Züleyxa” ilə “Əlixan” adlı yazmış olduğu digər iki opera ömrü vəfa etmədiyindən yarımçıq qalmışdır. Xoş qılıq və xoş xüluq, həm də əsəbi bir şəxs olan Vüsaqinin yazmış olduğu operanın birisi onun həyatında bir başqası tərəfindən güc ilə bənimsənmişdir. Vüsaqinin vəqtsiz, yəni 46 yaşlarında fəciətən vəfat etməsinə də bu hadisənin böyük təsiri olmuşdur. Çünki o bu çirkin hərəkəti heç də sinirə bilmirdi. Yaşlıların savadlanmaları üçün Vüsaqi gecə dərsləri də verirdi. Mətbuatda iştirak etməklə bərabər

məktəblilər üçün də nəğmə və şərqlər yazırdı. Şeirlərinin bir miqdarı qəzetə və jurnallarda özü sağ ikən çap olunmuşdur. Yerdə qalanı isə qeyri-mətbudur.

QƏZƏL

Gülşəni-vəslindən ayrı bir həzarəm, ey pəri,
Qöncəvəş ləli-ləbin şövqilə zarəm, ey pəri!

Bülbüləm qəmxanəyi-hicrində fəryad eylərəm,
Gül yüzüm eşqində zarəm, biqərarəm, ey pəri!

Kimsə bilməz aləm içrə hali-zarımdan xəbər,
Kim nə yüzdən beylə xari-ruzgarəm ey pəri!

Ta ki mən pərvanəi-şəm'i-üzari-alınam,-
Harda olsam atəşi-eşqə düçaram, ey pəri!

Yanar ahım şöləsilə çısmi-zarım mum tək,
Yanə-yanə firqətində əşgibarəm, ey pəri!

Həmdəməmdir nalələr, tərək etməzəm əfqanı,ı,
Zovqi-vəslindən Vüsaqi tək kənarəm, ey pəri!

Zənciri-zülfün, boynunda ta var,
Varəm yolunda, dərdə giriftar.

Könlüm bəlayi-hicranı istər,
Məqdur olmaz, hər qədər didar.

Eylər həvayi-vəslində pərvaz,
Mürği-xəyalım təkrar-təkrar.

Ey mən fədayi-vəslin, ki oldum
Varım yoxumla ana xiridar.

Qurbani-kuyum olmaq nə xoşdır
Kim bilir Minadır dilxahi-dildar.

Eşqində çəksən, yüz min bəla mən
Namərdəm etsəm bir şikvə izhar.

Eylər Vüsaqi vəslin təmənnə,
Ol yarı bilmə, ey yar, əğyar.

SABİR

(...) ²² Əliəkbər yeddi-səkkiz yaşlarında məktəbə verildi. Bir neçə il burada oxuduqdan sonra Hacı Seyid Əzim Şirvaninin öz zamanı üçün “yeni” adlandırılabilən məktəbinə davam etməyə başladı. Sabir bu məktəbdə çox yaxşı inkişaf edirdi. Daha kiçik yaşlarından onda şeir söyləmək qabiliyyəti vardı. Seyid Əzim ümumiyyətlə öz mütəllimlərini şeir yazmağa tərgib və təşviq etdiyindən Əliəkbər az zamanda müəlliminin nəzər-diqqətini cəlb etdiyi Seyid Əzimin tərcümə üçün verdiyi şeirləri bütün yoldaşlarından müvəffəqiyyətli tərcümə edən Əliəkbər Sabir idi. Əliəkbərin təhsili axıradaək davam edə bilmədi. 16-17 yaşlarında olarkən atası onun gələcəyindən qorxdu. Məşədi Zeynəlabdin oğlunun şair olmasını istəməyirdi. Onun fikrinə görə şairliyə həvəs etməklə oğlu gələcəkdə avarə və sərgərdan qalar və özünə bir gün qazana bilməz. Buna görə o çalışırdı ki, bu həvəsi Əliəkbərdə söndürsün, onu başqa bir tərəfə sövq etsin. Bu məqsədlə onu məktəbdən çıxarıb dükana apardı, ticarətə və pul qazanmağa alışdırmaq istədi. Atasının bu hərəkətindən Əliəkbər çox narazı idi. Ailə arasında bir hakimi-

²² Əlyazmanın ilk səhifəsi tapılmayıb.-Ş.A.H.

mütləq olan müstəbid atanın rəyi xilafına iş görmək mümkün degildi. Bu səbəbə görə ata ilə oğul arasında get-gedə bir küdurət və narazılıq əmələ gəldi. Bundan başqa atası onun yazmış olduğu şeir məcməsinə cırdığı üçün Əliəkbər farsca yazdığı bir qəsidə ilə atasını həcv edib Şamaxıdan Bakıya qaçmaq fikrinə düşdü.(...)

Sabirin Şamaxıdan qaçması baş tutmadı. Atası arxasınca gedərək onu yoldan saxlayıb geri qaytardı. Əliəkbər Sabir igirmi iki yaşında olarkən 1884-cü ildə Xorasan ziyarəti bəhanəsiylə atasının evini və dükanını buraxıb səyahətə çıxdı. Bir neçə il müddətində Aşqabad, Mərv və İranın bir neçə böyük şəhərlərini gəzib dolandı. Ən nəhayət bu yerlərin birisində qalmaq istədikdə atası Şamaxıda vəfat etdi. Bunun üzərinə o Şamaxıya qayıtmağa məcbur oldu. Sabir Şamaxıya qayıtdıqdan sonra atasının başsız qalmış ailəsini keçindirmək üçün böyük qardaşıyla bir yerdə sabunçuluğa başladı. Eyni zamanda evləndi. Bu dövrdə Sabir qəzəl və mərsiyə ədəbiyyatının nümayəndələrindən idi. O yazdığı qəzəllərdə heç bir müvəffəqiyyət göstərə bilməmişdi. Ancaq mərsiyələri ilə məşhur idi. Səhhətini: Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi misrası bunu anladır. Sabir öz dost və aşnası arasında bir şair olmaqdan artıq lətifəçiliyi ilə məşhur idi. 1901-nci ildə onun sabiq məktəb

yoldaşlarından Abbas Səhhətın Tehranda təhsilini bitirib Şamaxıya gəlməsi və Realnı məktəbində bir müəllim kimi çalışmasıyla bərabər onunla yenidən tanışması Sabir üzərində böyük bir təsir buraxdı. Abbas Səhhət Tehranda oxurkən fransızca öyrənmişdi. Və Avropaya müalicəyə gedən İran xanlarının birinə mütərcim olmaq üçün bir müddət Parijdə yaşamışdı. O, Qərb ədəbiyyatını və müasir mədəniyyəti çox yaxşı bilirdi. Xüsusilə, 1904-cü ildə baş verən Rus-Yapon müharibəsi, 1905-ci il inqilabı Sabirin həyatı görüşünü tamamilə dəyişdi. Sabir öz əski mühitindən ayrıldı. Qəzəl və mərsiyədən daha əvvəllər əl çəkmişdiş İctimai mövzularda yeni şeirlər yazmaq istədi. Birinci təcrübəsini 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan “Şərqi-Rus” qəzetəsinin çıxması münasibətilə yazdı:

Şükr Allaha ki, afitabi-süxən
Şərq mənadan oldu çöhrənünə
Çıxdı bir gün tülulundan onun
Şərq və Qərb əhli etdi kəsbi ziya (...).

1905-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Həyat” qəzetəsinə də bir-iki şeir yazıb göndərdi. Sabir bu şeirlərində də müvəffəq ola bilmədi. Çünki onun xarakterində bir zarafatçılıq və məzhəkəcillik vardı.

Bəzi münasibətlərlə bədahətən söylədiyi gülgü şeirləri ağızdan-ağıza dolaşırdı. 1906-cı ildə Molla Nəsrəddin məcmuəsinin nəşri Sabir üçün olduqca geniş bir imkan yaratdı. Sabir özünün həqiqi yaradıcılıq yolunu bu tarixdən Molla Nəsrəddin üslubunda tapdı. Və az zaman zərfində müxtəlif imzalarla yazdığı şeirləri şirinliyi və mündəricəliligi etibarıyla hər kəsin nəzərdiqqətini cəlb etdi. Sabirin Molla Nəsrəddində iştirakı onun mollalar və əski - əleyhinə şeirlər yazması mütəəssib və dindar Şamaxı mühitinə çox ağır təsir edirdi. Buna görə Sabirin ticarət işləri iflasa uğradı. Əvvəl Şamaxıda bir məktəb açdısa da bir nəticə əldə edə bilmədi. Nəhayət, 1909-cu ildə Bakıya gəlib “Nəşri-Maarif” cəmiyyətinin Balaxana kəndindəki məktəbində fars dili müəllimi oldu. Eyni zamanda Bakı mətbuatında əməkdaşlıq etdi. Əvvəl Haşım bəy Vəzirovun, sonra Orucov qardaşlarının qəzetəsində işlədi. Bakının inqilabçı mühiti Sabiri daha da ruhlandırdı. Onda sönməz bir həvəs vardı. Ancaq 1911-nci ildə müalicə edir olmayan bir xəstəliklə xəstələnməsi onu Bakını tərk edib təkrar Şamaxıya qayıtmağa məcbur etdi. Əski stil ilə həmənin ilin 12 iyulunda vəfat etdi. Mən Sabir ilə iki dəfə görüşmüşəm. Birinci dəfə Aşqabadda təxminən 40 il bundan əvvəl, ikinci dəfə isə Bakıda 1910-ncu ildə. Mənim gülgü

şeyrlərim tamamilə onun təsiri və təşviq sayəsində
yaradılmışdır.

Sevdayi-müvəddətdən
Xali görünür başlar.
Biganə bilir yeksər
Qardaşları qardaşlar.

Gözlər dəxi qan saçsın
Bütün saçılan yaşlar.
Ağlar bizə torpaqlar,
Dağlar, dərələr, daşlar.
Zinhar edəlim xidmət

İnsanlığa, yoldaşlar.
Qeyrət, a vətəndaşlar,
Himmət, a vətəndaşlar!

Nə soxulmusan araya, a başı bələli fələ?!
Nə xəyal ilə olubsan belə iddəalı, fələ?!

Sənə dinmədikcə, əbləh, azıxıb yolun çaşırısan,
Qapıda dayanmayıb da zala doğru dırmaşırsan.
Qara fələ olduğunda bəyü xanla çuğlaşırısan,
Niyə bizdə görməyirsən bu qədər cəlali, fələ?

Nə çığır-bağır salırsan yorulub usanmayırsan,
Ədəb ilə öz məqamın tanıyıb dayanmayırsan,
Hələ köhnə paltarından qızarıb utanmayırsan,
Başına qoyub gəlirsən yenə bir motalı, fələ.

Buna bax, bu sir-sifətlə danışır da bir ibarə
Gözüm ağrıyır edəndə bir qırılmışa nəzarə.
Gətirib buraxdı kimlər buları bizim diyarə,
Nə bilim, haralı kasib, nə bilim haralı, fələ?

Belə idi adət əvvəl, bəyə yalvarardı kasib,
Nüçəbaları görəndə ayağa durardı kasib,
İkiqat olub ədəblə bəyə baş kasib urardı kasib.
Varıydı vəfali kasib, varıydı həyalı fələ.

Dəyişib zəmanə imdi, dolanıb bütün əmurət,
Ayağı çarıqlılar da gəlib istəyir müsəvat.
Belə əsrdə məişət bizə xoş keçirmi, heyhat.
Ayılıb yatan camaət göz açıb qapalı, fələ.

Adə, fələsən, get, əlləş, sana, günlərin ay olsun,
Get, olarla söz danış, kim sənə fəqirdə tay olsun,
Bəşəriyyəət aləmində nəyinə görə pay olsun,
Bu deyilmi baş-qulağın, a başı havalı fələ?!

Bəşəriyyəət axtarırsan, hanı rütbeyi-cəlalın,
Mədəniyyəət axtarırsan, hanı pulü mülkü malın,
Əzəmiyyəət axtarırsan, hanı xalisən, məhalın,
Hanı takə-takə şalın, a cırıq çuxalı fələ?

Danışırırsan azğın-azğın, hanı qəsri-zərnigarın,
Hanı Anna tək “barışna”n, hanı Sonya tək nigarın,
Hanı məclisi-qumarın, rəfqeyi-meygüsarın,
Hanı nəşeyi-xumarın, a qalın qafalı fələ?

Əgər istəsəydi Allah, ki səni edəydi məqbul,
Bizə verdiyinin, əlbət, sənə həm verərdi pul-mul,
Di, utan ləyaqətindən, barı, olma bunca məchul,
Quru, boş əl ilə umma özünə kamalı, fələ.

Qələt ilə etmə bir də belə boş xəyalı, fələ!
Dur, itil, cəhənnəm ol, get, ürəyim daralı, fələ!

MİRZƏ MƏHƏMMƏD HATİF

Mirzə Məhəmməd Gəncənin məşhur axundlarından Mirzə Kərim Axundun oğludur. 1870-ci ildə Gəncə şəhəri Zərrabi məhəlləsində anadan olmuşdur. Mirzə Məhəmmədin ata-babası ruhani olduğu üçün familiyası Axundovdur. O, ibtidai təhsilinin Şah Abbas məclisində sakin olan xoş xətt Molla Xəlildən almışdır. Mirzə Xəlil həm xəttat və həm də Gəncənin məşhur müdərriislərindən idi. Mirzə Məhəmməd Mirzə Xəlildən ərəb, fars dillərini demək olar ki, mükəmməl surətdə öyrənib. Bununla bərabər Gəncə Rus məktəbinə də daxil olaraq rusca da təhsil almağa müvəffəq olmuşdur. Ruhani ailəsindən yetişmiş və Mirzə Xəlildən əski üsulla dərs alan Mirzə Məhəmməd ruhani olmağa hazırlanmışdı, o fikirlə də 1901-inci ildə Gəncə vilayətinin ruhani məclisinin və eyni zamanda Moqufat komisiyonunun üzvü olmuşdur. Ruhaniliyə hazırlaşan Mirzə Məhəmmədin qohum-qardaşı da onu ruhani qiyafəsində görməyi arzu edirdilər. Lakin bu baş tutmadı. 1905-nci il revolyusiyası bir çoxlarını silkələyib oyatdığı kibi, Mirzə Məhəmmədi də ağır yuxudan durğuzdu. Odur ki, əvvəlcə ruhaniliyi bəyənən və xoşlayan Mirzə Məhəmməd o tarixdən etibarən “M.Nadi” imzasıyla

“Həyat”, “İrşad” və başqa qəzetə və məcmuələrdə ruhanilərin əleyhinə yazmağa başladı və mühitini tənqid etdi. “Yonca satan” imzasıyla “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində nəşr olunan şeirlər və məqalələr ruhanilərin və ruhaniliyin ziddinə, tənqidinə həsr olunmuş şeirlər və məqalələrdir. Mirzə Məhəmmədin iki təxəllüsü “Naci” idi. O, əvvəllər Gəncə şairlərindən olan Mirzə Mehdi Nacini çox sevərək onun şeirlərini təqlidən:

“Dil ki şəmi-ruyinə yoxmaqlığa pərvanədir,
Bu qədər incitməyin, ey mahru əfsanədir
Bağlama zənciri-eşqə bu şikəstə könlümü,
Bağlanıb zənciri-eşqə, gör, özü divanədir”, –

kibi qəzəllər yazırdı və bu münasibətlə də təxəllüsünü “Naci” qoymuşdur. Çox keçmədən bunu dəyişib “Hatif” təxəllüsü qəbul etdi. Hatif müəllimlikdə göstərdiyi məharətə görə 1909-cu ildə Gəncə gimnaziyasına müəllim təyin edilmişdir. Bir il keçmədən 1910-cu ildə Gəncədə təşkil olunmuş “Mübariz” firqəsinə üzv olduğu üçün evi axtarılaraq jandarma idarəsi tərəfindən onun əlyazıları və firqənin möhürü dutulmuşdur. Bu münasibətlə 9 ay dustaqda qalan Mirzə Məhəmməd 5 illik müddətinə İrana sürgün

edilmişdir. Mirzə Məhəmməd sürgündə olduğu zaman çəkdiyi zəhmət və çətinliklərə dair “Şikayətnamə” adlı bir əsər yazmışdır və oradan dostlarının birinə yazdığı bir şeiri aşağıdakı mətlə ilə başlayır:

“Nələr çəkdim bu gürbətdə, əzizim,
Soruşma, yox bəyana iqtidarım”.

Mirzə Məhəmməd Tehranda yaşarkən üsulicədid üzrə bir məktəb açmağı lazım bilmişdir. “Dərvazeyi-Qəzvin”də bəzi Qafqazlıların köməyiylə “Məhəmmədiyyə” adlı bir məktəb açmağa müvəffəq olmuşdur. Bu məktəb Mirzə Məhəmmədi həm maddi və həm də mənəvi cəhətcə təmin edirdi. Altmışdan artıq şagirdi vardı ki, bunların çoxu orada yaşayan Qafqazlıların uşaqları idi. İl yarım davam edən bu məktəb bir neçə axundların fitnəsi ilə bağlandı və uşaqlar avara qaldı. Nəhayət, Tehranda yaşayan, istər hökumət və istərsə əhali arasında fəvqəladə nüfuz və ehtirama malik olan bir gəncəlinin isə müdaxilə etməsiylə bir neçə gündən sonra yenidən açılmışdır. Və o tarixdən etibarən məktəbi həman gəncəli öz himayəsi altına laraq yaşatmışdır. Mirzə Məhəmməd 1912-ci ildə Tehrandan Gəncəyə qayıdaraq müəllimlik vəzifəsində çalışmışdır. Mirzə Məhəmməd 1923-cü

ilin sentyabr ayında Gəncədə ürək patlamasından vəfat etmişdir.

Qabaqca şəriətə dair kitablar yazan Mirzə Məhəmməd sonralar “Türkcə sərf- nəhv”, “Nədəmət”, “Ana”, “Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf”, “Məclis yaraşığı” adlı əsərləri yazmışdır. Namiq Kamalın “Röya” və “Vətən, yaxud Silistrə” adlı əsərlərini də Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Nizami haqqında “Şeyx Nizami” adlı kiçik bir risaləsi də vardır ki, mətbudur. Mirzə Məhəmməd Tehrandə yaşarkən fars ədəbiyyatını da yaxından oxumuş və öyrənmişdir. 1919-cu ildə maarif nazirinin katibi olmuşdur. İnqilabdan sonra əsas vəzifəsi olan müəllimliyə davam etmişdir.

Pərvanənin dünən gecə baxdım nəvasına,
Ta kim görüm nə söyləyir öz məhliqasına.

Gördüm ki yalvarır, dolanır şəm başına,
İcz eyləyir ki, qoyma, yanam qəm cəfasına.

Bir kimsə, kim ki, şah ola gər hüsn şəhrinə,
Rəhm eyləməzmi, yoxsa məgər binəvasına.

Verdi cəvab şəm ona, kim, ey əsiri-eşq,
Kimdir cahanda, söylə, yetən müddəsinə.

Aşiq bilən özünü, gərək, ağlaya müdam,
Qəm bəstərində can verə öz aşinasına.

Hatıf, belə de, yoxdu vəfası gözəllərin,
Lənət gələ, görüm, buların bavəfasına.

Nə üçün bağlayırsınız əlimi.
İndidən bu tənab ilə möhkəm.
Olmaya qanmayırsınız dilimi,
Nədi, bunca mənə əziyyəti qəm.

Nə rəvadi, məni bu çağımdə
Eyləyirsiniz əsiri-qeydi-rəsən.
Vardı həngamələr qabağında
Görürəm bir zaman tamamını mən.

Çalışın, eyləyin məni xəndan,
Görmədən dəhri-dun bəlalərini
Ağladar çox zaman məni dövrən,
Yetirər həm sənə cəfalərini.

Bilirəm, bu şəhpəri-kəcrəftar
Mən də eyləyibdi bir tədbir.
Tökəcək üstümə bəla, nə ki var,
Uracaq əl-ayağıma zəncir.

Gərdişi çox çətindi bu minval,
Mənə çərxin cəfası tez yetişir.

Məni də bir gün eyləyəər pamal,
Qəmü dərdü bəlası tez yetişir.

Belə qoymuş zəmanə bir qanun,
Mən də bir gün əyal bar olaram.
Məni də bişək eyləyəər məqsun,
Pənceyi-mənətə düçar olaram.

Kəsilər nitq, bağlanar vicdan,
Olaram dəstgiri qeydi-əyal.
Bənə dünya dar məgər zindan,
Olam azadə, əmrdir bu məhal.

Ey mənim sevgili atam və anam,
Açın, Allah rızasinə, əlimi.
Rəhm edin, eyləyin məni xoşkam,
Düşünün, anlayın mənim dilimi.

“ƏDƏBİ LÜĞƏT”DƏN BİR HİSSƏ

SAĞ Babanın ağban eşiğində qaravaşlar inək
sağar görmədinmi?

(“Dədə Qurqud”)

-

Tez durub sübh **sağardım** inəgi
Xan Sənəmdən diləməzdim köməyi.

(Sabir)

-

Sən ağa, mən ağa,

İnəkləri kim **sağa**.
(Sav)

-

SAĞ Sənin dərdindən, ey şuxi- cəfakar
Bəla bu kim, nə **sağam** bən, nə bimar.

(Bəsiri)

Ğəm yolunda mən qalıb getdisə Məcnun yol əcəb
Sayrıya düşvardur həmrəhlik etmək **sağılən**.

(Füzuli)

-

Bir kara giriftar olubam, kimsə inanmaz,
Bir dərdim üçün dərdə düşübdür neçə min **sağ**.

(Nigari)

-

SAĞ Rahi mühəbbətdə söyləyim **sağın**
Salik olan açsın doğru qulağın.
(Şair)

-

SAĞAL Gün gündən olub xarab halı,
Qalmadı **sağalmaq** ehtimali.
(Füzuli)

-

Yüz min təbib olsa, yaram **sağalmaz**,
Özü məni dərdə salan gəlməmiş.
(Zakir).

-

Mərhəm olsa, **sağalır** hər necə zəxm olsa şədid,
Müşgül işdür, sağala məndəki bu yara, baxın.
(Qüdsi)

Getmək qaşın xiyalı könüldən mahaldür,

Məhşər ola, **sağalmaz** o şəmşir yarəsi.
(Seyyid)

-

Cəhli gərəkdür ki, çəkək dara biz,

Ta ki, bununla **sağalar** yaramız.

(Nazir)

-

Şəkinin ağ alması,
Ağ olur ağ alması,
Yarım gələnə qalıbdır,
Yaramın **sağalması**. (Bayatı)

-

SAĞALT

Hər nə qədər fikrü xiyal eylədim,

Sağaltmadı hiç bir çarə dərdimi.
(Zakir)

-

SAĞDIC

İki qardaş bir-birinə **sağdic** oldular,
gərdəklərinə

Çapıb düşdülər, murada, maqsuda irişdilər.

(“Dədə Qurqud”)

Ey şahi- cahan, biəsər oldu diləgim,
Dutdu ğəm əli ələm tikanı ətəgim.
Yüz ildi ki, xidmətilə dərgahında
Sağduş əməginə döndü axır əməgim.

(Müseyyib Xantəkli)

-

Həna bəndanı oldu **sağduşlar** naz ilən hər yan
Münəvvər şəm”lərnən gətdilər sərvə güləndamı.

(Aciz)

-

SAĞDIR Dəpə kimi ət yığdırdı, kul kimi
qımız sağdırdı.

(“Dədə Qorqud”)

-

SAĞIN Həzər qıl, anla səni sən, özünü bilmək
üçün,

Sağın ki, cənnət üçün olmaya yerin dərkət.

(Nəsimi)

-

Xətai, kimsəyə **sağınma** yaman,
Ki düşdü ol kişi, kim qazdı çahı.

(Xətai)

-

Həqir baxma mənə, kimsədən **sağınma** kiməm, Fəqir
padışəhi asa gədayi- möhtəşəməm.

(Füzuli)

-

Sağınma, sakini - qürbət dutar əğyar ilə ülfət,
Vətəndə bir quru söhbət dəyər yüz mali dünyaya.

(Xəzani)

-

Şua cevhəri tiğindən umma rəhm, ey dil
Sağınma, su verər,ey təşnə, bu sərəb sənə.

(Şair)

-

SAGIN

Xalq görməsin əsla bizim **sağını**,

Çəkməsinlər nehrəmizin yağını.

(Sanlı)

SAĞIR

-
Çalındı Qiyamətin nəfiri,

Ey **sağır**, eşitmədin səfiri.

(Nəsimi)

SAĞIŞ

kitabilmiyən,

-
Surətin levhində yazılmış

Bilmədi sumu səlatı **sağışın** yevmə-l-hesab.

(Nəsimi)

-
(...)

SAY

-
Ki vardır onda on xislət bişək,

Mən onu edəyim sən **say** yek-

(Rövşəni)

-
Birisi sinəm üstə saç tökərdi,

Biri kirpik **sayınca** yaş tökərdi.

(Səvabi)

Necə təkrir qılım vəsldə hicran şərhin,

Dərdi- hicrü gəmin, ey dust, gəlirmi **saya**.
(Qaradaği)

-

SAYA Dəxi sürmə, nə hacətdür,
Can alır **saya** gözlərin. (Zakir)

-

SAYAQ Şahindən ayığam, qazdan **sayağam**,
Gözlərim gözləyir sübhü dan dadı.
(Qurbani)

-

SAYAQLA Miveyi - vəslin umar Ruhiyi bimar
dedim,
Ol təbib-i dilü can güldü, dedi, **sayaqlar**.
(Ruhi)

-

SAYRA Salqum-salqum dan elləri əsdiyində,
saqqalı,
Boz ağac, turağay **sayradıqda**.
("Dədə Qorqud").

-

Çəməndə görmədi, **sayradı** bülbül,

Bu bülbül naməsi gülzar üçündür.
(Nəsimi)

-

Sayrar ağac üstə yüz sığırçın

Ahəng dütar ona göyərçin.
(Xətai)

-

Rəxtin al geymiş bağçaya gedir,

Başına götürmüş buta bağları.

Bülbül **sayrıyıb** bağ sarı gedir,

Yüzünə dutubdur bu tabağları.
(Dostu xanım)

-

SAYRU
düşmüş idi,

Ol obada bir yaxşı, xub yigit sayru

Allah əmrilə ol yigit öldü. (“Dədə
Qorqud”).

-

SAYRU Eşqinlə, ey arami-can, gərçi, bu
canım **sayrudur**,

Bir zəncirmiş eşqin, kim ol yüz min şəfaya tən edər.

(Nəsimi)

-

Dünyayı dön qəmindən **sayru** olub sararma,
Aləmdə kimsə çün kim bulmaz bu dərdə dərman.

(Nəsimi)

Qəmindən, ey sənəm, oldu könül qatı **sayru**,
Qanı ona şəkəri-şərbəti-şəfasından.

(Nəsimi)

-

Timara könül vermə, gəl, ey **sayru**, həkim ol,
Dərmanını dərd eylə ki, timar ələ girməz.

(Nəsimi)

-

Dərdimi artırma, lütf et şərbətinlə, ey həkim,
Çün mənə **sayru** qılan şol çeşmi-bimarındadır.

(Nəsimi)

-

Gəl ki, sənsiz biqzar oldu könül,
Düşdü qəmdən **sayru** zar oldu könül.

(Nəsimi)

-

Firqətin yandırdı bağrım, yürəyim qan oldu, gəl,
Gəl ki, didarın bu **sayru** dərdə dərman oldu, gəl.

(Nəsimi)

-

Səndən necə kim, can ayrı düşdü,
Tən ya çürüdü, ya **sayru** düşdü.

(Xətai)

-

Olur meyli- dil əfrun astanən daşına,
Əgərçi rəsmidir, yasdıqdan ikrah eyləmək **sayru**.

(Füzuli)

-

Qəm yolunda mən qalıb, getdisə Məcnun yol, əcəb,
Sayruya düşvar həmrəhlik etmək sağılən.

(Füzuli)

-

Dərd getdi, dağ köçdü, qəm çəkildi, gəldi yar,
Durdu, gəzdi aylar, illər **sayru** bu bimar, şükr.

(Məczub)

-

Qarşıda yer - yemiş al,
Xəstəyə yer-yemiş al,
Sağaldım, **sayrı** çıqdım,
Aşiq deyir, yemiş al.

(Aşiq Abdulla)

-

Əziziyəm, ha səni,
Haqq saxlasın ha səni,
Sayru könlü nar istər,
Mənim könlüm ha səni.

(Əzizi)

-

Siyəh zülfün buxağ altda qıyrılır,
Ala gözlər can almağa **sayrılır**,
Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir məsəldi, sevdiyim.

(Vaqif)

-

Belə kim, qəmzeyi-məstanə ki, qıyqac,
Nə qalır sağ və salamat, nə fəlakət **sayru**.

(Nigari)

-

Bir şeydən ki, səmir yemirəm, nəyə **sayrıyam**.

(Sav)

-

Bimdür qorxu, **sayrıdur** bimar,
Dəxi bisyar çoxdur, əndək az.

(Şahidi)

-

Tiflisin əcazi var, isti sular, yaxşı hamam,
Sağ olan, **sayrı** olan, gündə gəlir yüz min adam.

(Şəkili Məhəmməd)

-

SAYXAŞ Budur, daha ara **sayxaşdı**, toz-duman
çəkilir,

Fəqət, tufənək atılır burda-orda hərdən bir

(Səhhət)

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz.....	.6
Salman Mümtaz: özü və sözü (Ön söz)	8
1. “100” şair təzkirəsindən (ixtisarla).....	38
Seyid Nəsimi.....	39
Mirzə Fətəli Səbuhi.....	45
Həsən bəy Zərdabi.....	57
Fatı Xanım Kəminə.....	64
Həsən Qaradağski.....	72
Abbas ağa Nazir.....	81
Mirzə Əbdülxalıq Yusif.....	89
Mirzə Əbdülqadir Vüsaqi.....	94
Sabir.....	99
Mirzə Məhəmməd Hatif.....	107
2. “Ədəbi lüğət”dən bir hissə.....	114

Формасы 60x84 ¹/₁₆

Офсеттик кагаз. Офсеттик ыкма менен басылды.

Нускасы 500 даана. Көлөмү 8 басма табак.

Заказ № 185.

«Улуу Тоолор» басмасы.

Бишкек шаары, Ю. Абдрахманов көчөсү, 170 А,

Тел.: 62-02-13